

ҲАМИДЖОН ҲОМИДОВ

АЖДОДЛАР САБОҒИ —
АҚЛ ҚАЙРОҒИ

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ
НАШРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1998

Ҳомидов Ҳ.

Аждодлар сабоғи — ақл қайроғи. — Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 1998.,— 112 б.

Ушбу китоб Хуросон ва Мовароуннаҳрда яшаб ижод этган Шарқ мутафаккирларининг ҳаёти ва ижодий мероси ҳақида ҳикоя қилади. Номлари тилга олинган Боязид Бостомий, Абушукур Балхий, Саид Али Ҳамадоний, Атоулло Маҳмуди Ҳусайний, Муҳаммад Сиддиқ Рушдий, Саидо Насафий каби алломаларимиз ҳақидаги маълумотлар бевосита асл қўлёзма манбалар асосида ёзилган бўлиб, илк бор ўзбек китобхонларига ҳавола қилинмоқда. Китоб ўқувчиларни аждодлар меросига муҳаббат, миллий қадриятларимизга чинакам меҳр руҳида тарбиялашга қаратилган.

Китоб кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.

ББК 72.3

А $\frac{4702620100-148}{М 361(04)-98}$ —98

ISBN 5-86484-058-0

©А. Қодирий номидаги халқ мероси
нашриёти, 1998 йил.

ОРИФЛАР СУЛТОНИ

Дунё маданиятининг бешиги бўлган Шарқда ижтимоий тузумнинг қайси босқичи бўлишидан қатъий назар шахсни ҳар томонлама камол топтириш муаммоси ҳамиша етакчи ўринни эгаллаб келган, Буни кўҳна Хитой ва Ҳинд диний-ахлоқий таълимоти ва анъаналари ҳам тасдиқлайди. Ислом дини ҳам вужудга келган кундан бошлаб фикрловчи, комил, яратувчи, безарар инсонни тарбиялашни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўйган.

Бу сермашаққат, қарама-қаршиликларга бой тарбия жараёнида Ислом турли маслак ва тажрибаларнинг хулосаларига суянади. Аслида Аллоҳнинг мавжудлиги ва ягоналигига ишонил, беш вақт намоз ўқиш, закот бериш, рўза тутиш, тариқатга риоя этиш, саховат, ҳалимлик, кечирувчанлик, ризо, сабр, сидқ-ихлос, риёзат каби қарзу фарз ва суннатлар шу тарбиянинг ўзига хос усулларикир, десак муболага бўлмайди.

Агар биргина рўза тутишни олиб кўрадиган бўлсак, шу нарса аён бўладики, мусулмончиликда ҳар йил рамазон ойида субҳдан то кун ботгунга қадар емай-ичмай меҳнат қилиш, тоат-ибодат қилиш — рўза тутиш, дейилади. Кишилар, албатта бу фарзни адо этадилар. Хўш, авлиё-машойихлар-чи?

Ҳазрат Навоийдан эшитинг, «Бу тоифа анга кушил қилурким, андоғи, емак, ичмакдин бўғузга савм буюрғайлар, жамен аъзоларга ўз қилур феълларидин рўза буюрғайлар: кўзга номашруъ нимага боқардин, қулоққа номашруъ ун эшитурдин ва аёққа номашруъ қадам урмоғдин, иликка номашруъ нима (ноҳалол) тегмагидин ва алоҳазо жомен аъзога бу дастур била. Ва бовужуди бу суубатлар барчадин саъброқ кўнгул рўзасидурки, ҳақ субҳонаҳу ва таолодин ўзга ҳеч нима хотирга кечмакдур ва рўзани доимий кўнгилга буюррулар»¹.

Биз ўзимизга бир умр шундай шарт қўйиб яшай оламизми? Бунга бардошимиз етадимми? Ёки закот бериш шартини олиб кўрайлик. Ўз меҳнатингиз билан

¹ Навоий, Асарлар, 15 т. Ғ.Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, Т., 1968, 70-бет.

топган даромадингиздан бир миқдорини шариятга кўра, жамият манфаатлари йўлига инъом этасиз, етим-есирларга хайр қиласиз. Мазкур тоифа эса «дунё таркини қилур», яъни бутун мол-мулкни закотга бағишлайди ва бу ишдан чексиз ҳузур-ҳаловат топадилар. Энди муқояса қилиб кўринг. Шарият буюрган закот қайда, улар ихтиёр этган закот қайда! Шарият тариқати одобига кўра, ҳар бандан мўмин яхшилик қилганга яхшилик қилиш, каттага ҳурмат, кичикка иззат кўрсатиши катталар ҳузурида кичикдан хизмат фарз. Улар эса «барча ҳалойиқдин ўзларин кичик ва камроқ тутарлар ва барчага хизмат ҳузурида бўлурлар. Ҳаттоки ўз фарзандларига ва ходим ва мамлукларигаки, ҳар неча алардин беқоидалиғ кўрсалар, ҳушунат бирла аларга сўз демаслар, балки насиҳатни юмшоғ ва чучук тил бирла қилурлар, ҳаттоки ўғригача».

Шунчалик олижаноб, камтар бўлган бу тоифа оддий одамлар қила олмайдиган сеҳр-кароматларга ҳам эга бўлганлар. Бунга эса, улар узоқ вақт билим олиш, машқ қилиш, мақсад йўлида ихтиёрий қийноқ-риёзат чекиш туфайли эришганлар. Жумладан, оз фурсатда узоқ жойга ета олиш, кўрмаган ишини ҳис қилиб айтиб бериш, ҳайвонлар ва ўсимликлар тилини тушуниш, сув устида юриш, ҳавода муаллақ сайр этмоқ, самоъ вақтида (рақсга тушиш), дарахтни таг-томири билан қўпориш, деворни бармоқ ишорати билан ағдармоқ, қўл ишорати билан душман бошини учирмоқ, дарёларда чўкаётган кемаларни тутиб, қирғоққа чиқармоқ, хоҳласа ёмғир-сел ёғдирмоқ, шамол эстирмоқ, уларни даф қилмоқ, биёбонларда йўлдан адашганларга йўл кўрсатмоқ, уларнинг «ҳавориқи одот ва кароматлари» дан ҳисобланади.

Бу тоифалар таълимоти исломдан руҳ ва озиқ олган тасаввуф деб аталади. Унга мансуб бузруклар авлиёлар, сўфилар, деб юритилади. «Дил ба ёру даст бакор» (дилда худо бўлсун, қўл иш билан бўлсун) — уларнинг энг мўътабар шиорларидан биридир. Бундай улуғ инсонлар ҳақида «Шарҳ ул-қулуб», «Кашф ул-асрор», «Мағрифат ул-нафс», «Табоқат ус-сўфия» номли китобларда ривоят ва ҳикоят жуда кўп.

Абдуллоҳ Ансорий (XI аср), Фаридиддин Аттор (XII аср), Юсуф Ҳамадоний (XIII аср), Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий ҳамда Муҳаммад Яъқуб Ерқандий (XIX аср) каби улуғ адиблар ҳам авлиё ва асфиё зикрида қимматли мерос қолдирганлар.

XIX асрда яшаб ижод этган носир, шоир ва мутаржим, фан оламига ҳали маълум бўлмаган мутафаккир Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг «Тазкират ул-авлиёи туркий» китоби ҳам ана шу афсонавий қобилият ва салоҳият эгалари тўғрисидаги улкан ёдгорликдир.

Қўлёмзадан салмоқли ўрин олган зикр — шайх Боязид Бостомий ҳақидаги зикрдир. Муаллиф аввал шайхнинг феъл-атвори, ўз замонасида тутган ўрни ҳақида сўзлаб, сўнг у ҳақидаги ҳикоят, ривоят ва хотиралар билан бирга Боязиднинг ҳаёти тўғрисидаги ахлоқий, эстетик мушоҳадаларга бой ҳикматли сўзларини ҳам келтиради. Лекин афсуски тазкирада Боязиднинг қайси йили туғилиб, қачон вафот этганлиги ҳамда бошқа биографик маълумотлар йўқ. Шу сабабли икки оғиз бу масалада аниқлик киритишга тўғри келади.

Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат фи шамойим ул-футувват» тазкирасида Боязид ҳақида айрим маълумотлар берилади. Унда айтилишича, шайхнинг тўлиқ исми Абўязид ибни Исодир. У VIII асрнинг охири чорагида Бостом шаҳрида зардўштий эътиқодидаги кохин оиласида дунёга келган. Хижрий 261 (мелодий 857) йили она шаҳрида вафот этган. Макка, Ҳамадон шаҳарларида таълим олган. Абу Ҳафз, Яхъё Мооз ҳамда Шақиқ Балхий каби замонасининг улуғлари суҳбатада бўлиб, тасаввуфнинг «тайфурия» мазҳабини яратган, «фано ва бақо» таълимотига асос солган. У кўп-лаб илмий асарлар муаллифидир. Боязиднинг хислатларини Муҳаммад Сиддиқ зикрига асосан санаб чиқсак, Шарқу Ғарбнинг буюк мутафаккирлари учун хос бўлган улуг фазилатлар соҳиби кўз олдимизга келади.

Боязиднинг энг буюк фазилати, аввало, ҳақгўйлик, тўғри сўзлик бўлиб, бу хислатлар заминида инсонпарвар мусулмон зиёлиси туради. У меҳнату машаққатга чидамли, сабрли, жисмонан чиниққан киши бўлган. Тарихда ўтган буюк зотлар каби Боязид ота-онани ҳурмат қилиш, унинг хизматида бўлишни барча фазилатларидан устун қўяди.

Илмни бойлик орттириш, зулм ўтказиш воситасига айлантиришга қарши қўйиб, бировга хиёнат қилиш, озор беришни оғир гуноҳ ҳисоблайди ва буларга аввало ўзи амал қилади. Муҳаммад Сиддиқ Боязиднинг энг нодир феълларидан бири сифатида унинг руҳшунослигига эътибор қаратади. Чунончи Боязид кишининг ёшига, билим доирасига, хулқига қараб муомала қи-

лади. Қизиқчилик воситаси билан гофиллар ва бидъ-атга ботганлар устидан кулади.

«Қачонким, Боязиднинг мартабаси баланд, иши кундан-кунга улур бўлди, анинг сўзи халойиқнинг фаҳм-фаросатига сиғмади. Етти мартаба Бостом шаҳридан қувлаб чиқардилар. Боязид дедиким:

— На хуш, ўбдон шаҳардурким, ёмони Боязиддур!»

Бир куни ундан «нега ибодат қилмайсиз?» деб сўраганларида у: «Барча ибодатни мендан олибдурлар», деб зукколик билан жавоб қайтаради. Бу ерда ажойиб сўз ўйини бор: биринчи маъноси «мендан барча ибодатни тортиб олдилар, шу сабабли ибодат қилурга иложим йўқ», иккинчи маъноси эса, «барча одамлар ибодат қилишни мендан олишган, ўрганишган».

Боязид руҳшунослигини намоён этувчи яна бир хусусият — у суҳбатдошига кўпинча шундай назокат билан савол берадики, жавоб берувчи албатта хато жавоб қайтаради, сўнг ўзи эса асл жавобни айтиб, суҳбатдошларини уялтиради.

Боязид ҳақидаги хотираларни ва унинг ҳикматли сўзларини ўқиб мушоҳада қилар эканмиз, у биринчи навбатда жамият муаммолари, инсон табиати, ҳаёт ва ўлим, ўтмиш ва келажак хусусида доимо ўйловчи, қалби безовта файласуф эканлигига амин бўламиз.

Бостомий ҳақида тазкиралардагина эмас, шеърӣ асарларда ҳам турли ривоят ва ҳикоятлар яратилди. Навоий «Хамса»сида ҳам бу буюк файласуф инсоннинг ёрқин образи яратилгани фикримизнинг исботидир.

«Орифлик — Худонинг танимақдир, худони танимақ — фикр қилмоқ, тўла кўнгилда бўлмоқдир», — дейди Боязид. Бу аввало файласуфнинг ўзи ҳақидаги фикрдир.

Ҳа, машриқзамин — ҳикмат бўстони, орифлар султони — Боязид Бостомий ана шу бўстоннинг барҳаёт боғбонларидан биридир.

«ОФАРИННОМА» МУАЛЛИФИ

Араб халифалигининг ҳукмронлиги барҳам топиб, Хуросону Мовароуннаҳрда маҳаллий Сомонийлар давлати вужудга келгач, амиру умаро, вазиру вузаро она тили ва ундаги адабиётни ривожлантиришга, аждодларнинг қадимий қутлуғ удум-анъаналарини қайта тиклашга аҳд этиб, шаҳару қишлоқлардан олиму фозиллар, шоиру ҳофизларни марказга — Бухорога йиғиб,

маҳаллий тилда ижод қилишга даъват этади, улар давлат ҳомийлигига олиниб, маънавий ва моддий жиҳатдан қўллаб-қувватланади. Сарой доирасидаги ана шундай ижодкорлардан бири Абушукур Балхийдир.

Шоирнинг таржимаи ҳоли, ижтимоий келиб чиқиши тўла маълум эмас. Эрон олими Саид Нафисий, профессор Холиқ Мирзозода­ларнинг аниқлашларича, Абушукур 915—16 йиллар орасида Балхда туғилган, аввал хусусий муаллимда, сўнг мадрасада таълим олган. Игитлик айёмида Нуҳ ибни Наср (943—954) саройидаги адабий доирага дохил бўлиб, Муродий, Рудакийлар билан ҳамсухбат бўлган. Буни шоир ўз байтларида ҳам қайд этган. Унинг вафот этган йили ҳам номаълум.

Абушукур Балхий истеъдодли лирик шоир ва дoston­навис бўлиб, лирик турнинг барча жанрларида шеърлар ёзган ва ишқий, фалсафий мавзуларда тўртта дoston битган. Аммо «Лубоб ул-албоб» («Негизларнинг негизи») тазкирасининг муаллифи Авфий ҳамда устод Саид Нафисий таъкидлаганларидек, бизга қадар ундан бир қанча қитъа ва рубойлар ҳамда 947 йили ёзган «Офариннома» дostonининг маълум қисмигина сақланиб қолган, холос.

Шоир ўз рубойи ва қитъаларида, маснавийларидаги лирик чекиниш ва қистирмаларда комил инсонни улуғлайди, унинг гўзалликка, ҳаётга, яшашга муҳаббатини қуйлайди, лирик қаҳрамоннинг ишқ-севги хусусидаги нозик кечинмаларини нафис, ўйноқи байтларда тасвирлайди, юксак инсоний фазилатларни улуғлаб, кибру ҳаво, танбаллигу судхўрликни, дилозорлигу таъмагирликни, жоҳиллигу аччиқзабонликни аёвсиз қоралайди.

Дўстнинг дийдорю донишманднинг сўзи,
Инсон қалбидан ғам-андуҳни аритади.

Кимда-ким фойдаю манфаатни кўзлаб дўстлашса,
Шубҳасиз, уни ўзингга душман, деб бил.

«Офариннома»да шоир инсоннинг турмуш уринишлари, мавжуд ижтимоий тузум билан боғлиқ кўплаб сиёсий, маънавий, маиший масалалар хусусида, ахлоқий-таълимий муаммолар борасида бир мутафаккир файласуф сифатида мушоҳада юритади, ибратли хулосалар чиқаради. Ўзининг назарий мулоҳазаларини ҳаёт тажрибасидан, оғзаки ижоддан олинган мўъжаз ҳико-

ятлар билан исботлаб боради, панд-насиҳатлар беради; адолатли ҳукмрон ғоясини илгари суради. Хусусан, дostonнинг ҳунар ва илм ўрганишининг фойдаси, яхшилик ва хайру эҳсоннинг шарофати, адолатнинг нафию, зулмнинг касофати тасвирига бағишланган бўлимлари катта тарбиявий аҳамиятга эга. «Бу дунёга яхшилик уруғини сеп, ўзинг ўтиб кетсанг ҳам, номингни кишилар яхшилик билан зикр этишсин», дейди шоир.

Яхши ном билан ўлсам розиман, ризо,
Танам ўлимга; отим яхшиликка раво.
Зероки Хусрав демиш: «Яхши ном билан ўлмоқ бил,
Душманга таслим бўлиб яшашдан аъло».

* * *

Айтмишлар: тилдан чиқса сўз агар
Уткирдир мисоли олмосу ханжар.
Сўз қулатажак минбару дорни,
Сухан инидан чиқарар илонни.

* * *

Қўнглинга сирмагач, ўзгалар сирин,
Дил сўзингни сақлар қай бир киши.
Уттиз икки тишингдан чиққан сухан,
Уттиз икки қулоғу дилга қўнмиш албат.
Оғиздан чиққан сўз, отилган ўқдир,
Қайта ўз ўрнига тушмоғи йўқдир.

Умуман, Абушукур Балхий шеъриятидаги панд-насиҳат Х аср адабиётидаги ахлоқий-гаълимий йўналишда ўзига хос бир саҳифаларни ташкил этади. Уларни тўплаб, батафсил тадқиқ этиш адабиётшунослигимизнинг галдаги вазифаларидандир.

БИРИНЧИ СУЛТОН

ЎГИЛ ЖАЗОГА МАҲҚУМ

Низомулмулк лутф этибдур: нақл қилибдурларким кунлардан бир кун бир савдогар Султон Маҳмуд хузурига кириб, шаҳзода Масъуд устидан шикоят қилибди:

— Мен бир савдогар одамман. Қўпдан бери бу ерда сарсон қолиб кетдим. Ўз юртимга кетолмай юрибман. Чунки сизнинг ўглинғиз мендан 60 минг динорлик мо-

лимни харид қилди-ю, аммо пулини бермаётир. Сиздан илтимос, орани очик қилиш учун амир Масъудни мен билан қозининг олдига юборсангиз.

Буни эшитган Султон Маҳмуд жуда хафа бўлибди ва ўғлига қуйидаги мазмунда нома йўллабди: «Савдогарнинг ҳақини дарҳол бергин. Йўқса, унинг олдига тушиб, шарнат қозиси ҳузурига боргин, улар қандай ҳукм чиқарса, ўшани тутгин».

Шундан сўнг хабарчи Масъуд уйига, савдогар эса, қозихонага қараб йўл олишибди. Хизматкор шаҳзода хонадонига келиб, номани тутқазибди. Уни ўқиган Масъуд ҳангу-манг бўлиб қолибди. У хизматкорини чорлаб дебди:

— Хазинани қара-чи, қанча пул бор?

Хазинабон бориб, пулларни ҳисоблаб кўрибди ва қайтиб келиб дебди:

— Йигирма минг динор қолган экан.

Ҳаммасини олгину савдогарга элтиб бер ва қолганини уч кундан сўнг олар экансан, дегин, — уқтирибди Масъуд. Ва хабарчига қараб дебди,

— Султонга бориб, «йигирма мингини берибди ва қолган қарзини уч кунда узаркан», дегин. Мен либосларимни кийган ва этигимни ечмаган ҳолда у кишининг фармонига тайёр турибман, нимани буюрсалар, шуни бажараман. Айтсинлар: қози мажлисига борайми ёки тижоратчининг пулини топиб бериш пайдан бўлайми?

Хабарчи бу воқеани Султонга баён этибди.

— Савдогарнинг пулини тўла бермагунча, кўзимга кўринмасин! — дебди ғазаб билан Султон. Буни эшитган Масъуд тўрт томонга одам юбориб, дўстларидан қарз олиб, аср номозигача савдогарнинг 60 минг динорини элтиб берибди. Бу воқеа бутун оламга ёйилибди. Султоннинг адолатпешалигини эшитган Шарқ мамлакатларидан Ғазнага қараб савдогарлар оқиб кела бошлабди. Шаҳар бозорлари ажойиб-ғаройиб матоларга тўлиб кетибди.

Шунинг учун ҳам у замонда оддий фаррошдан тортиб, амалдорларгача Исфаҳон амирию, Хуросон раиси шоҳ фармонидан бўйин товлашмас экан.

Қизиқ, «Сиёсатнома», «Чаҳор мақола» (XI аср), «Жоме ул-ҳикоёт», «Лубоб ул-албоб» (XIII аср), «Гулзор», «Мифтоҳ ул-адл» (XVI аср), «Жоме ул-ҳикоёти туркий» (XVII аср) ва бошқа ўнлаб тўплам ҳамда солномалар, тарихий китоблар таркибида келтирилган ҳикоятларда Султон Маҳмуд адолатли, фуқаропарвар,

тадбиркор, сермулоҳаза ва келажакни кўра биладиган, ҳар қандай мураккаб муаммоларни ақл билан одилона ҳал этишга интиладиган шоҳ сифатида тасвирланади. Абу Саид Гардизий «Зайн ал-ахбор»да Мовароуннаҳрнинг халққа жабр-зулм ўтказган ҳокимларини Султон Маҳмуд адолатга ундагани хусусида кўплаб далиллар келтирган. Айрим илмий, тарихий асарларда, бизнинг замонамизда Ғазнавийлар тарихига бағишланган барча хилдаги асарларда эса «Султон Маҳмуд золим, жоҳил», «ашаддий ғазавотчи», «қотилу-ботил», «фосиқ», «маърифат кушандаси» қабилидаги гаплар билан чалпиб, булғаб, бир ёқлама баҳоланган. Нега энди сарчашмаларда бир фикру, улар асосида ёзилган китобларда унинг тескариси. Ана шу «нега?» кўпдан бери бизнинг фикримизни банд қилиб келар эди. Шу боис, Султон Маҳмуд шажараси, ижтимоий-сиёсий фаолиятини ўрганишга киришдик ва мавжуд китоблару, тадқиқотларни, нашрий ва дасхат манбаларни кўздан кечириб чиқдик.

ТЕМИР ИНТИЗОМ

Асли сотиб олинган қул бўлган Сабуктегин Сомонийлар лашкарида кўплаб жасорат, мардлик, қаҳрамонликлари туфайли оддий аскарликдан бош қўмондон даражасига етади ва 977 йилнинг мартида Ғазна ноийби этиб сайланади. Унинг ноийблиги даврида Ғазна вилоятига Бўст, Заминдовар, Қусдар, Бомиён, бутун Тоҳаристон ва Ғўр вилоятлари қўшиб олинади. Ҳинд роҷаси Жаяпал, Қошғар ҳукмдори Бўғрохон қўшинларини тор-мор келтириб, ўз давлатини янада мустақкамлаб, бутун Хуросонда ички низоларга барҳам беради. Муаррих Абулфазл Байҳақий Сабуктегинни оқил, одил ва фозил ҳукмдор эди, деб таърифлайди. 994 йили Хоразмшоҳ Абу Али Маъмун (992—997) қўшинларини тор-мор келтиргани учун Сабуктегин халифадан «Носируд-давлат вад-дин» унвонини олади.

Муаррихнинг ёзишича, Сабуктегиннинг отасини исми Жўк бўлиб, кўпинча Қора Бажкам дейишган. Қора Бажкам туркий тилда қора Хўкиз дегани. Бутун Туркистонда у ўзининг баҳодирлиги ва жасорати билан шуҳрат топган.

Сабуктегин 20 йил ҳукм сурди ва 996 йил ёзида 56 ёшида Балх яқинида вафот этди. Асли тахт вориси Маҳмуд бўлиши лозимлигига қарамай, Сабуктегин бемор-

лигида Исмоилни валиаҳд этиб тайинлаган эди. Отасининг вафоти хабарини эшитгач, Хуросон пойтахти Нишопур волиси Маҳмуд Балх ва Фазна волиси Исмоилга таъзиянома юбориб, ўзига бўйсунитгани талаб қилади. Укаси кўнмайди. Шунда Маҳмуд Хиротга жўнайди. Бу ерда амакиси Қарочоқ (Буғроқўқ)нинг Исмоилга ён берганлигини билиб, Бўстга ўтади. Маҳмуднинг яна бир укаси Наср Бўст ҳокими эди. У билан бирга Фазнага юради. Фазна яқинида бўлган жангда Исмоил енгилгач, уни тутиб Жузжон зиндонига ташлайди. Исмоил шу ерда вафот этади. Исмоилнинг онаси Алтегиннинг, Маҳмуднинг онаси эса Зобил (Қандаҳор) раисининг қизи эди. Бу даврда Маҳмуд 20 ёшда эди. Халифа Қодир номини Хутбага қўшиб ўқитгани учун халифа унга Хуросон тожи, «Яминуддавла ва амид ун милла» лақабини тақдим этади. Қорахонийлар хони Насрнинг қизига уйланади.

Шундай қилиб, Исмоилнинг ҳукмронлиги 7 ой давом этади, холос. Табиатан бетадбир, узоқни кўра билмайдиган, одамларни қовуштириб, бир ишни уддалай олмайдиган, мутакаббир, ландавур Исмоил вилоят ҳокимларининг исёну хуружига бардош беролмайди. Бундан фойдаланган Маҳмуд катта қўшин билан Фазнага бостириб киради ва тахтни эгаллайди. Халифалик ҳам уни марказий ҳокимият бошлиғи сифатида тан олади, инъом-эҳсон жўнатади ва номига хутба ўқитади. Бу эса Маҳмуднинг обрўсини ошириб, ғайратига ғайрат қўшаркан, тарафдорлари ҳам кун сайин ортиб бораверади. Натижада у жанг ҳаракатларини кучайтириб, Сеистон вилояти ва унинг атрофидаги ерларни ҳам қўлга киритади.

Сабуктегин давридаги келишувга кўра Фазнавийлар билан Қорахонийлар давлати оралиғидаги Самарқанд яқинидаги Қатвен чўли ҳудуд қилиб белгиланади. Аммо Қорахонийлар битимни бир неча марта бузиб келадилар. Бу даврда Султон Маҳмуд Ҳинд юришида эди. Қорахонийлар Илиғхони Хуросонни ҳам ўз ерларига қўшиб олиш мақсадида Субоши тегин бошчилигида ўн минг суворийни жўнатади. Субоши тегин Жайхундан ўтиб, Балх ва Термиз вилояти ва туманларини босиб олди. Бу ҳақдаги хабар Султон Маҳмудга етганда у Мултон шаҳрини ва катта ғаниматни қўлга киритган эди. Султон Маҳмуд ҳеч қаерда тўхтамасдан Марвга етиб келди ва амирлари Олтунбош ва Арслон Жозиб бошчилигида Субошига қарши қўшин жўнатади. Бу

қўшин Марв чўлини кесиб ўтиб, қазойи осмонийдек Субоши қўшинларига ташланади. Уларнинг кўпи ўлдирилади. Қолганлари минг машаққатлар билан қутулиб қолди. Бу даҳшатли хабарни Илигхон эшитиб, ўзини қўярга жой тополмай, Туркистоннинг ҳамма бурчакларидан қўшин тўплашга киришди. Акаси, Қошғар хони Арслонхон уни бу йўлдан қайтаришга уринди: «Маҳмуд иқтидорли ва бахти чопган султон, беҳуда уринма» — деди. 998 йили икки ўртада жанг бўлиб, бу жангда Илигхон енгилиб, бор-будидан ажралади. Иккинчи бор қўшин тўплаш унга муяссар бўлмади. Натижада бу жанг Хуросоннинг ҳаммасини, Чағониён ва Хутталиён вилоятларини узил-кесил қўлга киритиш билан тугалланади. Маҳмуд Ғазнавий оз фурсатда яшин тезлигида ҳаракат қиладиган улкан лашкарга эга бўлади. Унинг ҳукмронлиги даврида оддий дарвозабондан тортиб вилоят ҳокимигача, сайсхона хизматкоридан тортиб бош лашкарбошигача фармони олийга сўзсиз итоат этадиган, подшоҳнинг ҳар қандай кўрсатмаси фақат итоат этилиши ва бажарилиши шартлиги бир эътиқодга айланган эди. Шунинг учун ҳам Маҳмуд Ғазнавий қисқа муддат ичида Мовароуннаҳрдаги ягона муҳолифи Қораҳонийларни забун этди; Самарқанддан тортиб Исфаҳону Райгача бўлган ерларни забт этиб, улкан бир империяни вужудга келтирди. Унинг бу юришларини халифалик қўллаб-қувватлаб турди. Шунинг учун у Ҳиндистонга қилгай 13 йиллик юришини ислом шуҳратини ошириш, бу минтақаларга ҳам шу динни тарқатиш шиори остида олиб борди. Унинг лашкарида махсус, «ғазавотчи» қўшинлар мавжуд бўлган. Ҳарбий хизматчиларнинг ҳаммаси давлат ҳисобидан етарли миқдорда маош билан таъминланган. Султон Маҳмуд давлат идора ҳайъатида ҳам, вилоят ҳокимлари девонидаю қўшин саркардалари орасида ҳам қаттиқ интизом орқасидан жиддий назорат ўрнатган, маҳаллий ҳокимларнинг ички ва ташқи аҳволидан маълумот етказиб турувчи махсус маҳкама тузган: унинг лашкарида 700 дан 1300 гача жанговар ҳамда ҳарбий ноғора ортилган, қўрғонларни қуршаб олганда тош, нефт қуйилган идишлар отадиган манжаниқлар; дарёларни кечиб ўтиш учун сузувчи кўприклар, махсус паромлари бўлган; Сенстон ва Марвда бир корхона паром ҳамда осма кўприклар учун алоҳида палма пўстлоғи ва ипакдан арқон ишлаб чиқарган. Султон қўшинининг асосий қисмини ҳарбий ҳунарлар ўргатилган қўллар ташкил эт-

ган. Бундан ташқари сарҳанглар таркибида махсус дурадгорлар, темирчи ва қуролсозлар, айғоқчи-айёрлар гуруҳи бўлган. Хуллас, Султон Маҳмуд энг замонавий қуроллар билан мусаллаҳ этилган, 32 ҳарбий ҳунар ўргатилган, юксак жанговар руҳдаги юз минглаб суворий ва пиёда лашкарга эга эди. У ҳар бир жанг олдида аскарнинг тайёргарлигини шахсан ўзи кўриқдан ўтказарди. Масалан, Ҳиндистоннинг Нанда қалъасига ҳужум олдида 50 минг суворий, 300 фил, 30 минг пиёда, бир неча минг оташборонларни назардан ўтказади.

Бизга маълумки, Хоразм халқи ҳамиша мустақилликка интилиб, ҳукмдорлари «хоразмшоҳ» унвонини сақлаб келган. Маҳмуд Ғазнавий ҳокимиятининг дастлабки йилларида хоразмшоҳлар билан қуда-андачиликни йўлга қўяди. Маъмур ўлдирилгач, «уларни қорахонийлар тажовузидан ҳимоя қилиш» баҳонаси билан Хоразмини ҳам ўз давлатига қўшиб олади ва «Маъмур академия»сини Ғазнага кўчиради. Маҳмуднинг назарида мамлакат аҳолиси асосан икки гуруҳга: лашкар ва оддий халққа бўлинади. Бошқа тоифалар ана шу икки гуруҳ таркибига киради.

Ҳар қандай юртгирлик, марказлашган ягона давлатни тузишга интилиш қирғинсиз, турли ўлкалар ва халқларни талашсиз юзага келмайди. Метиндек интизом, қаттиққўллик ва даҳшатли қўрқитувга асосланган Маҳмуд Ғазнавий сиёсати ва юришлари ҳам кўп халқларга кулфат келтирди. Ғазна ва Марв шаҳарларини обод қилиш учун турли ўлкалардан кўплаб бойликлар келтирилди, юзлаб ҳунармандлар, усталар, қуллар ҳайдаб келинди. Масалан, Ҳиндистонга қилган 1019 йилги юриши пайтида кўплаб қимматбаҳо тошлар, олтин, кумуш ва бошқа металллардан ясалган бутлар, 350 фил, 57 минг қулларни келтирган, ўлжага олинган бойликларнинг эса сон-саногини бўлмаган. Биргина Пешовар ҳокими Жаяпалнинг бўйнидаги тақянчоқ 180 минг динорлик бўлган.

Абу Саид Гардезий «Хабарлар зийнати» китобида Ҳиндистоннинг Матхура виждоятининг Султон Маҳмуд томонидан забт этилиши баёнида қуйидагиларни ёзди:

«... У ердан амир Маҳмуд ҳиндларнинг пайғамбари Кришна туғилган Матхура қўрғонига қараб юрди. Аллох охиратини обод қилгур Маҳмуд Матхурага келганда ҳеч ким унга қарши жангга чиқмади, Амир ўз кўшинига бу мулкка ҳужум қилишни буюрди. Барча ёд-

горликлар бузиб ташланди, г'орат қилинди, бутлар парчалаб юборилди, сон-саноқсиз бойликлар таланди. Амир Маҳмуд бу вилоят хазиналаридан шунчалик кўп ўлжа олдиким, ҳеч ким унинг саноғига етолмади. У оғирлиги тўрт юз эллик мисқол келадиган яхонтни қўлга киритди. Ҳали ийсоният тарихида ҳеч ким бунчалик улкан рангли тошни кўрмаган. Бу ердаги кумуш ва олтин бутлар ҳам ҳисобсиз эди. Худо раҳмат қилгур Маҳмуд бир олтин бутни майдалаб тортишни буюрди. Тортиб кўришса, 98 минг 300 мисқол чиқибди»¹.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Султон Маҳмуд баъзан урушдан кўра сулҳни маъқул кўрган. Гардезий асарида бунга кўпгина мисоллар мавжуд. «Амир Маҳмуд у ердан Қалонжар вилоятига ўтиб, Нанда кўрғонини қуршади... Қалъани халқа сингари қисиб, бутун йўлларни тўсиб қўйган улкан қўшинни кўрган Нанда сулҳ йўлини тутиб, элчилар жўнатади. Музокаралар натижасида Нанда жузятўлайдиган ва 300 та сарафиллардан юборадиган бўлди. Нанда ўша заҳотиёқ кўрғондан уч юз филни ҳайдаб чиқазилгани буюрди. Маҳмуднинг фармонида кўра, қўшиндаги турклар ва бошқа аскарлар филларни ўртага олиб, тутишди. Ҳиндлар уларнинг жасоратига қойил қолишди»². Бу ҳақда шоир Фаррухий бир қасидасида қуйидагиларни ёзган:

Дар днѐри Гузгонон андар ин аҳди қариб,
Чор чизи номвар кард аз пай музду савоб;
Масжиди одинаву олийманори маймуна,
Садди руди судѐбу чўн оби кавсароб.

(Бу хушбахт замонда Гургон диѐрида савоб учун тўрт улус ишни амалга оширди; бири Жомеъ масжиди, иккинчиси, Балх минораси, учинчиси улкан девор ва тўртинчиси зилол сувли анҳор).

Айрим бинолар бир неча йиллар давомида қурилган. Жумладан, Султон Маҳмуднинг чизгиси асосида тикланган «Кўшки Ғазнин» тўрт йилда қуриб битказилган; шу йиллар Эрон, Хуросон, Мовароуннаҳрдаги кўҳна шаҳарларда адабий, маданий ҳаёт нисбатан суст-

¹ Абу Саид Гардезий. «Зайн-ал-ахбор», «Фан», Т., 1991, 98—99-бетлар.

² Уша асар, 101-бет.

лашиб, Ғазна асосий адабий доира маскани бўлиб қолади.

Бу даврда Ғазна Шарқнинг энг гўзал шаҳарларидан бирига айланади. Шунингдек, Маҳмуд Ҳиндистоннинг ўзи вайрон қилган, талаган шаҳарларида, бутхоналар ўрнида ҳашаматли масжидлар, хонақоҳлар ҳамда мадрасалар қурдирган, ерли аҳолига ислом қоидаларини ўргатиш учун юзлаб мударрис ва муаллимларни сафарбар этган. Маҳмуд ўз даврининг билимдон кишиларидан эди. У уч тилни, жумладан араб тилини мукамал биларди. Султон Маҳмуд жанглардан бўш вақтларида тафсир яратган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, унинг илми бадеъни билмаслиги асло мумкин эмас»¹.

Султон Маҳмуд Ғазнавий 1030 йили узоқ давом этган касалликдан сўнг вафот этади.

МЕЗОН — ХОЛИСЛИК

Низомулмулк ёзибдур: Султон Маҳмуднинг шундай одати бор эрди: у ўз лашкарини туркийлардан, хурсонлик ва ҳиндлардан, гўрию дайламилардан саралаб тузарди ва алоҳида бир даста тузиб, тун бўйи уларни назоратда тутарди. Шунинг учун лашкарлар бир-биридан ва соқчилардан ҳадиксираб, ўрииларидан қимирламас, ҳамиша зийрак, жасорат кўрсатишга тайёр туришарди. Улар бир-бирининг устидан «фалоний жангда бўшанглик қилди», деган гап тарқалишидан қўрқишарди. Шу боис Султон Маҳмуд лашкарининг бари жасур, шижоатли ва номдор эдилар. Улар қўлига қурол олгач, душманга шикаст етказмасдан орқага қайтишни ҳаёлига келтиришмасди. Султон лашкари ҳужумга ўтиб душман устидан зафар қозонгач, шундай даҳшатли қирғин бўлардики, муҳолифнинг минг отлиқ йигити, буларнинг юз отлиқ лашкарига юзланомай қоларди. Натижада чор атрофидаги юртлар бу подшоҳдан қўрқишар ва унга қарши бош кўтаришга юраги дов бермасди.

Демак, Султон Маҳмуд лашкар танлаш, жангларда улардан қандай фойдаланиш, назорат ва интизом, ҳарбий бурчга садоқат, муҳораба сиёсати масалаларида

¹ Е. Э. Бертельс. История литературы и культуры Ирана. М., «Наука», 1988, 203-бет.

ҳам ўзига хос йўл ҳамда усулларни қўллаган. Баъзан муҳолиф томон лашкари орасида ваҳима қўзғаш учун 300 маст филга юкланган ноғораларни чалдириб, ҳайқириқ-қийқириқ билан жанг бошланган, оташ ва ўқ отувчиларни олд қўшинга жойлаб, ҳужумга ўтган. Биз бу ерда Султон Маҳмуднинг 13 йил давомида Ҳиндистонда мағлубиятсиз уруш олиб бориб, кўп ерларни забт этиб, обод шаҳарларни вайрон этгани, маданий обидаларни нест-нобуд қилгани, мусулмонлаштириш сиёсатини олиб боргани, у туфайли кўҳна ҳинд ерига ислом маърифати кириб боргани ёки Султоннинг маҳрами Аёз билан муносабати, унинг чақимчилиги туфайли кўп олиму-фузало, аркони давлатнинг ёстиғи қургани ва бошқа масалаларни тадқиқ этмоқчи эмасмиз. Фақат Султон Маҳмуд ўта жоҳил, қонхўр, бекорга қирғин қилувчи, ишратбоз, шаробхўр бўлганда бу даражада шуҳрат қозонмаган, тилларда дoston бўлмасди, демокчимиз. Ўзингиз ўйлаб кўринг, фақат ғайринсоний хислатга эга шахс шунча улкан империяни туза олармиди? 30 йилдан зиёд вақт давомида уни темир интизом билан бошқара олармиди? Нима учун фақат ислом аҳкомларига суяниб иш кўрган биринчи Султон биргина пойтахт — Ғазнада 408 (Давлатшоҳ Самарқандий) шоир ва олимларни давлат ҳомийлигида асради? Асли туркий нажод бўла туриб, форсий тил ва ундаги маданият ва адабиётни ривожлантиришга бу қадар эътибор беришининг боиси нимада? Ўзига ҳамду сано ўқитиш учунми? Йўқ. Бизнингча, у маънавият жамият тараққиётида, салтанат қудратида тутган ўрнини тўғри тунгунган, маданият, илм-фан, бадий адабиёт давлатининг шонига шуҳрат қўшажагини англаган, ҳис этган. Утмишда «фалон амир» ёки «фалон подшо саройид» мунча шоиру олим бор» дейишнинг ўзи ўша давлатнинг шавкатини кўрсатган. Қолаверса, у чор атрофида маънавият ҳомийси сифатида донг таратган. Ҳатто Султон Маҳмуд турли шаҳар ва ўлкаларга киши юбориб, шоиру олимларга пул, инъом-эҳсонлар бериб, уларни ўз пойтахтига даъват этар, жалб қилар экан. Шунинг учун ҳам у ва ўғли Масъуд даврида маданий, адабий ҳаёт бошқа жойларга нисбатан бу ерда равнақ топади. Унсурий, Фарруҳий, Манучехрий, Асжадий, Маншурий, Уторидий, Масъуди, Розий, Лабибий, Зийнатий, Масрур сингарни ўнлаб соҳибдевон санъаткорлар ижоди ғазнавийлар сулоласи даврида авж чўққисига кўтарилди. Айниқса, бу сулола замонида қасида ва маснавий ада-

бий доирада етакчи жанрларга айланади, форсий тилда энг кўп қасида шу даврда яратилади, жанр сифатида тўла шаклланади.

Шу ўринда Фирдавсий ва Султон Маҳмуд ўртасидаги можарога ҳам ўз муносабатимизни билдириб ўтишни лозим кўрамиз. Зероки, бу масала ҳамон холис баҳосини, ечимини олмай келмоқда. Маҳмуд Ғазнавий илм-фан, адабиёт ва санъатга жиддий эътибор берган. Беруний атрофида ўнлаб олимлар ишлагани, буюк олим Ҳиндистон юришларида ҳамроҳ бўлиб, 13 йил давомида қадимги ҳиндларнинг тили, маданияти, илм-фан, адабиёти, урф-одатлари, ҳайвонот олами, ўсимликлар дунёси, тарихи, жугрофияси, тоғларию дарёларини ўрганган. Хусусан, шаҳзода Масъуд даврида Берунийга катта ижодий шароит туғилган. Унсурий сарой доирасидаги ижод аҳлига сардор бўлган. Маҳмуднинг вазири даражасидаги обрўга эга бўлган атоқли шоирга пойтахтдаги адабий ва илмий доирага дохил бўлиш орзусида юрган ҳар бир ижодкорни имтиҳон қилиш вазифаси топширилган. Унсурийнинг синовидан ўтиб, унинг фатвосини олган қалам соҳибигина Ғазнамаънавий муҳитига қабул қилинган.

Маълумки, Хуросон ва Мовароуннаҳрда араб халифалигининг 200 йиллик ҳукмронлиги тугаб, ҳокимият маҳаллий феодаллар қўлига ўтиб, Сомонийлар давлати вужудга келгач, амирлар, зодагонлар қадимги аждодлар анъанасини қайта тиклашга интилиб, дарий (форсий) тилни давлат тили деб эълон қиладилар ва ижод аҳлини шу тилда ижод қилишга даъват этадилар. Улар энг қадимги афсоналар, ривоятлар, тарихий далилларни тўплаб, бир китоб ҳолига келтиришга киришадилар. Натижада «Шоҳномаи Мансур» номли бир ёдномма вужудга келади. Бухоро амирлари ана шу китобни назмда қайта яратишни шоир Дақиқийга топширадилар. У «Гуштасб ва Аржасб» достонини ёзиб бўлгач, бир базмда ўз қули томонидан ўлдирилади. Шундан сўнг бу муҳим вазифа туслик шоир Абулқосим Фирдавсийга (941—1024) топширилади. Фирдавсий «Авесто», қадимги ёдномалар ва бошқа китобларни ўрганиб чиқади. Нишопур, Марв, Сеистон, Балх, Бухоро, Чоқ ва бошқа юртларни кезиб чиқиб, бахши, равий, нақллардан кўҳна ривоятларни, қаҳрамонлик ~~эпослари~~ ~~эпослари~~ ~~эпослари~~ ~~эпослари~~ мунларини, тарихий шахслар ҳақидаги ~~хатираларни~~ ~~хатираларни~~ ~~хатираларни~~ ~~хатираларни~~ ёзиб олиб, «Шоҳнома» ёзиш билан жиддий шуғулланади.

Натижада, Абулқосим Фирдавсий 35 йил меҳнат қилиб, 200 йиллик Ажам тарихини шеърда тирилтириб, «Шоҳнома»дек дунёда машҳур дostonлар мажмуасини келтирганда Унсурий ҳам икки дoston ва бир девон муаллифи эди. Бу асар лашкарининг ҳамиша жанговар руҳда бўлишини, доим олдинга — ғалабага интилиш тактикасини қўллаган Маҳмудга шубҳасиз маъқул бўларди. Зероки, Ғазна адабий доирасида қўшинни жасорат, шижоат, мардлик ва матонатга ундовчи сара жангномалар ҳали яратилмаган эди. Бундан ташқари, Фирдавсий Асжадий, Фарруҳий ва Унсурийларни даҳанаки мушоирада ўзига тан бердирганди. Ана шуларни ҳисобга олиб, ўз обрўсининг пасайишидан қўрқиб, «малик уш-шуаро» Унсурий Султон Маҳмуд ҳузурда «Шоҳнома»нинг қадрини пастга уради, бир қишлоқи шоирнинг мамдуҳи назарига тушиб қолишига бахиллик қилади. Шундай улкан асарни ўқиб чиқишга эса, Султон Маҳмуднинг вақти йўқ эди. Бу эса буюк шоирнинг иззат-нафсига тегади. Е. Э. Бертельснинг: «Султон Маҳмуд «Шоҳнома»ни қадрсизлантиришни ўзи уюштирган. Чунки у ўзини Рустами Дoston ўрнида кўришни истарди», деган гапларига қўшилиб бўлмайди. Зероки, анча зукко, шеърят қадрини биладиган ва тушунадиган шаҳаншоҳнинг бундай қилиши мантиққа зиддир. Бунинг устига бу даврда Султон Маҳмуд аллақачон шўҳрат чўққисига эришганди. Фирдавсийнинг «Султон Маҳмуд ҳақидаги ҳажвияси» масаласига келсак, бу ниҳоятда чигал ва жумбоқ муаммо. Чунки ҳажвиянинг бу қадар тез ёзилиши ва ўша кунгек Султонга бориб тегиши ақлга сиғмайдиган ҳодиса. Бу ғаламислик ва атайлаб тўқилган, уюштирилган фитна маҳсули бўлиши керак. Анварий ҳали Балхга етиб келмасданоқ, унинг номидан Футуҳий Марвазий томонидан шаҳар халқини масхараловчи ҳажвий шеър ёзилиб тарқатилиши, Хоқоний Шервоний Ҳаж сафаридан қайтиб, дўстлари ва болаларини кўриб улгурмасданоқ, унинг имзоси билан Исфаҳон ҳақида ҳажвий қасида ёзилиб, бир неча нусхада у ерга юборилишини эслайлик. Буларнинг бари у ёки бу адабий доирадаги ижодкорларнинг бир-бирини кўра олмаслиги, туғма истеъдод соҳиблари билан ўртамиёна ижодкорлар орасидаги зиддият, ижодий рақобат ва маънавий ғаламислик оқибатидир. Мазкур масала, у билан боғлиқ бўлган ҳикоят ва ривоятларнинг асл моҳияти жиддий тадқиқот олиб боришни тақозо этади.

Мухтасар қилиб айтадиган бўлсак, биз келажакда Султон Маҳмуд Ғазнавий фаоллигини холис ўрганишимиз, унинг жаҳонгирлик йўлидаги жангларини, халқ бошига солган кулфатларини, Хуросон ва Мовароуннаҳр халқлари ҳарбий ҳунарларини ривожлантиришдаги ўрнини, илм-фан, маданият, адабиёт; шаҳарларни қайта қуришга ҳомийлигини бирдай ўрганиб, халққа бөр бўйбаста билан кўрсатиб беришимиз зарур. Токи авлодларимизнинг бу беқиёс тарихий шахс ҳақидаги тасавури бир ёқлама бўлиб қолмасин.

ҲАЙРАТАНГИЗ ИСТЕЪДОД

Ғазнавийлар сулоласи даври адабий муҳитининг йирик вакилларида бири Абулҳасан Али ибн Чулуғ Фарруҳийдир. У 980 йили ҳозирги Афғонистон ҳудудидаги Сеистон вилоятида, камбағал оилада дунёга келади. Бўлажак шоир ўз шаҳрида ўқиган, хусусий муаллимлардан мусиқа ва илми бадеъдан дарс олган; йирик заминдор-деҳқон қўлда ишлаган. Абдулҳасан 12—14 яшарлигида ноқ серзавқ шоир, хушовоз хонандаю, салиқали чангнавоз сифатида шуҳрат қозонади.

Маълумки, ўтмишда аксарият истеъдод соҳиблари илмий-маданий марказларга интилиб, у ёки бу ҳукмрон даргоҳи билан боғлиқ бўлган адабий муҳитга киришга, ўзларига ҳомий топишга ҳаракат қилган. Ёш Фарруҳий ҳам ўзига пушту паноҳ излаб Чағониёнга келади ва амир хизматкори Амид Асъадга учраб, бир қасида билан ўз истеъдодини намойиш этади. Асъад ёш йигитнинг қобилиятига шубҳа билан қараб, ҳоким Абдулмузаффар табиатнинг сўлим гўшаси — дала қароргоҳи, яъни молларга тамға босадиган қалъа Доғгоҳда дам олаётганини айтади. Шунда фавқуллода салоҳият соҳиб Фарруҳий қуйидаги байтлар билан бошланадиган машҳур «Доғгоҳ» қасидасини ёзади.

Чун паранди нилгун бар рўй пўшад маргзор,
Парниёни ҳафтранг андар сар орад кўҳсор.
Хокро чун нофи оҳу мушк зояд беқиёс,
Бедро чун парри тўти барг рўяд бешумор.
Душ вақти субҳидам бўи баҳор овард бод,
Ҳаббазо, боди шамолу хуррамо бўи баҳор.

(Яйловлар ниллий ҳарирдан либос кийган, тоғлар бошида камалак рангли гилам ёпинган, оҳунинг кўкраги

тупроққа мушк бахи этган. Толда эса тўти қанотлари сингари барглар қайнаб чиққан. Субҳидам чоғи баҳор ели димоғимга хуш ҳид келтирди. Эй баҳор насими, оромбахш ҳид таратишни тарк этма).

Хизматкор шеърни ўқийди-да, шоирни тўғри амир боғига бошлаб боради. Илм-адаб аҳлини эъзозлаб, ўзи баъзан ғазаллар ёзиб юрадиган Абдулмузаффар Фарруҳийни хуш қабул қилади ва қасидани юксак баҳолаб, муаллифга шоҳона чопон, от ва пул инъом этади. Фарруҳий бир йил давомида саройда ишлайди. Бу ҳол унинг ижодий камолотига сезиларли таъсир этади. Низомий Арузий Самарқандий «Чаҳор мақола» (XII аср) китобида бу ҳақда махсус ҳикоя келтирган.

Марказлашган давлат Султон Маҳмуд қўлида мустақамлангач, Фарруҳий Ғазнага келади ва сарой адабий доирасига дохил бўлади. Машҳур шарқшунос Е. Э. Бертельс Фарруҳий Чағониёнда бир йил тургач, Султон Маҳмуднинг биродари, Хуросон ҳокими Абуяқуб Юсуф хизматида бўлган, султоннинг катта ўғли Муҳаммад билан дўст тутинган, деган фикрни баён этган. Бу ерда у шоир, ҳофиз, чанг, руд, барбат сингари асбобларда дилкаш оҳанглар чала оладиган машшоқ сифатида катта шуҳрат орттиради, давлат хизматчиси даражасидаги обрўга эга бўлади. Фарруҳий бир неча марта Султон Маҳмуднинг Ҳиндистон юришларига ҳамроҳ бўлган. Шунинг учун ҳам биз шоир қасидаларида қадимги ҳиндларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, урф-одати, маданий ёдгорликларни, юртнинг гўзал табиати хусусида қизиқарли далилларни учратамиз. Шоир бир оз муддат Самарқанд сафарида ҳам бўлган.

Фарруҳий ижодининг илк даврида ноқ ҳақиқий инсондўст, ватанпарвар, гўзаллик куйчиси сифатида кўзга ташланади. У Ғазнавий амалдорлар наздидаги обрўсидан фойдаланиб, ўз шахсий маблағи ҳисобига ватани Сеистонни обод этишга интилиб, мактаб, мадрасалар қурдиради. Шоир 1037 йили Ғазнада вафот этган.

Жўшқин истеъдод соҳиби бўлган Фарруҳийдан бизга қадар катта ҳажмда шеърлар девони етиб келган. Девоннинг шоир замонида кўчирилган энг кўҳна нусхасида 213 та қасида, 28 та ғазал, 3 та таржеъбанд, 4 та қитъа, 37 та рубоий жамланган. Барча тазкиранавис ва шарқшунослар, шоир девонини 9—10 минг байт атрофидадир, деган хулосага келишган. Мадҳий қаси-

далар девондаги шеърларнинг кўпчилигини ташкил этади. Адабиётшуносликка доир асарлар ҳамда тарихий манбалар муаллифлари Фарруҳийни чинакам мадҳгўй, сарой вассофи сифатида тилга оладилар. Шоир таржеъбандларининг барчаси девонга кирмай, турли тазкира ва қўлёзма баёзларда пароканда қолиб кетган, Фарруҳий ижодини тадқиқ этиш ва оммалаштиришда профессорлар Р. Ҳодизода, А. Абдуллаев ҳамда доцент М. Муллааҳмадовларнинг хизматлари катта. Аммо шоир девони бизда ҳали мукамал нашр этилмаган.

Ҳақиқатан ҳам юзаки қаралса, Фарруҳий, Султон Маҳмуд ва Маъсуд Ғазнавий каби амалдорларни мадҳ этувчи қасидалар муаллифидек туюлади. Зероки, у аксарият қасидаларни султон ва унинг зодагонларига бағишлаган ва улардан мурувват кўрган. Аммо шоир асарларини синчиклаб ўрганилса, улар тематика, жанр, ғоявий йўналиш, хусусан, бадиийлик нуқтаи назаридан ўзига хос бир янгилик эканини сезиб олиш мумкин. Чунки, шоир ўз қасидаларида бир томондан, ҳукмрон табақаларни мақтайди, уларда мавжуд бўлган ва бўлмаган сифатларни атайлаб бўрттириб, энг одил, раиятпарвар, тадбиркор, жасоратли ҳукмдорлар деб таърифлайди, яъни мамдуҳларини ўзи орзу қилган, тафаккурида тажассум этган давлатдор даражасида бўлишини умид қилади, шунга даъват этади. Демак, қасидаларнинг кўпиди дўстлик, ҳаётсеварлик, ватанпарварлик ғоялари ҳам ўз аксини топган.

Иккинчидан, Фарруҳий чинакам табиат ошиғи, она юрти Сеистон ва Ғазнанинг шайдоси. Шунинг учун ҳам шоир девонида юздан ортиқ баҳор, Наврўзи олам, олтин куз, зумрад қиш тасвирига бағишланган қасидалар мавжуд. «Доггоҳ»дан тортиб деярли барча қасидаларида табиатнинг бетакрор, турли-туман кўринишлари, жозибали лавҳалари фақат Фарруҳийга хос образлиликда тасвирланган, тазод, ташбеҳ, иғроқ, гулу, тарсеъ, талмеҳ сингари шеърӣ ҳамда лафзий санъатлардан; ўнлаб халқ иборалари, мақол ва ҳикматли сўзлардан ғоятда усталик билан фойдаланган. Ҳар бир баҳория характеридаги қасида табиат гўшасининг бир парчасини китобхон кўз ўнгида намён этади. Шоир манзара тасвирида кўпинча муайян жой-юрт, шаҳар, боғ кўринишини, Сеистон, Ғазна, Балх, Гургоннинг бетакрор баҳорининг сержило фойзини чизишга интилади. Китобхоннинг она заминга меҳрини оширади. «Марҳабо,

эй Бомиён Балхи, марҳабо! Нушод дарасидан кел-дингми ёки Навбаҳор боғидан чиқдингми, хуш келиб-сан Балхнинг сўлим Навбаҳори, баҳор Балхдан бошланганлиги учун ўзгача гўзалдир», каби фикрлар билан бошланадиган «Умумул билод» — шаҳарлар онаси Балх тасвирига бағишланган бир қасида. Барча тадқиқотчилар Шарқ мадҳ қасидасининг мумтоз намунаси деб «Доғгоҳ»ни, энг таъсирчан қасида-марсия деб «Султон Маҳмуд мотами» қасидасини тилга оладилар. Ҳақиқатан ҳам бу қасидаларнинг бирида табиат гўзаллиги кўтаринки руҳда тасвирланса, иккинчисида, ғазнавийлар хонадони, сарой аъёнлари бошига тушган мусибатнинг мунгли оҳанглари назм риштасига тортилган.

Фарруҳий қасидаларини нашр ва тадқиқ этган олимлар бу асарларда табиатга, ватанга меҳр уфуриб туришини айтиб, улар шу санъаткоргагина хос саҳлу мумтанеъ (осону номумкин) усулида яратилганлигини уқтиришади. Ҳар бир қасидада мавзу, образ, ғоя, қофия, бадний унсурлар мутлақо янги.

Шу билан бирга шоир қасидалари катта маданий, тарихий аҳамиятга ҳам эга. Чунки бир қанча қасидаларида муаллиф турли йилларда Ҳиндистон, Хуросон, Мовароуннаҳр сингари минтақаларда рўй берган воқеаларни тасвирлайди, саналарни хронологик тарзда беради, шу ўлка халқлари касб-корига доир кўплаб қизиқарли далилларни келтиради. Барча ғазнавий ҳукмдорларининг сафарию зафарларида ҳамроҳ бўлган шоир ўз қасидаларида тарихий ҳақиқатни ёзган. Фарруҳий XI аср форсий шеъриятида кўп қасида ёзган санъаткорлардан бири ҳисобланади. Унинг қасидалари сюжет ва композицияси нуқтан назаридан мутлақо ўзига хосдир. Баҳор васфидаги қасиданинг муқаддима байтларига эътибор беринг:

Яке хуфта дар паранд, яке хуфта дар ҳарир,
 Яке раста аз нуҳуфт, яке часта аз ҳисор,
 Зи булбул суруди хуш, зи сулсул навои нағз,
 Зи сарӣ ҳадиси хуб, зи қумрӣ хуруши зор.
 Яке бар канори гул, яке дар миёни бед,
 Яке зери шохи сарв, яке бар сари чавор.

(... Бири тош қобиғида ётарди, яна бири ҳарирга бурканиб ухларди. Бири маст уйқудан турди, бошқа бири эса улкан кўрғон бўғотидан чиқди. Булбулнинг хушнаво нағмаси, сулсулнинг эса хуш оҳанглари, Какки,

яхши ҳадис айтади, қумри эса нафис ҳониш этар, бири гул бағрида, ул бири эса мажнунтол қуршовида, бири сарв тубидаю, бошқа бири чинор шоҳида мастона куйлайди).

Қасиданинг насибу гурезгоҳи ҳам, муқаддима ва хотимаси ҳам баҳор келишида бошланган табиат кўрки, сайроқи қушлар базми таърифига бағишланган. У ўқувчи қалбида Наврўзи оламга нисбатан рағбат, шукуҳли оламга муҳаббат уйғотади.

Фарруҳийнинг ғазал ва рубойлари ҳам айрича тароват ва оҳангга эга. Уларда шоир ишқ мавзусини хассос бир услубда тасвирланган. Ёр мижгонларни қоши, оташин яноғи, исонафис гуфтори, жонбахш лаъли, мушкин сочи, сарву тўбини шарманда қиладиган алифдек қомати нафис қилиб чизилади; ошиқ учун висол нашъаси қанчалик тотли бўлса, айрилиқ дарди, хижрон азоби ҳам шу қадар руҳафзодир:

Сиеҳчашмак меҳри ту ғамғусори ман аст,
Бар рузгори хазон руи ту баҳори ман аст.
Дилам шикори сиеҳчашмакони туву равост
Аз онки ду лаби ширини ту шикори ман аст.

(Қоракўзлим сенинг меҳринг менга ғамғусордир, ҳаётим хазонрезгисидида сенинг юзинг баҳоримдир. Менинг қалбим сенинг чарос кўзларингни овлашга интилса, раводир, зероки истагим икки ширин лаъли лабинга эришмоқдир).

Баъзи тадқиқотчилар Фарруҳийни жонли халқ тили билан адабий тилни бир-бирига яқинлаштирган санъаткор сифатида алоҳида эъзозлайдилар. Чунки шоир асарларида оддий халқ орасида, турли шеваларда қўлланиладиган кўплаб сўз, ибора, ном, гиёҳ, ўсимликлар, паррандаю даррандалар — набототга доир атамаларни моҳирлик билан қўллаб, она тили лексик қатламга олиб кирган. Демак, Фарруҳий хушовоз хонандаю, нозиктабъ машшоқ чинакам табиат ва гўзаллик вассофисанъаткор, ғазнавийлар даври адабий-маданий ҳаётининг забардаст арбоби сифатида ҳамиша ардоқдаги адбдир.

ЖАҲОЛАТНИ ҚОРАЛАБ

Аҳмад Яссавий умр бўйи тасаввуф йўлида фидоийлик билан хизмат қилган, ислом фарзу суннатларини тарғиб этиб, инсон қадрини эъзозлаган алломадир.

Бўлғуси шоир ва дин пешвоси Хўжа Аҳмад Яссавий XI асрнинг ўрталарида Сайрамда Иброҳим ота ойласида дунёга келади. У гўдаклигидаёқ онасидан, 7 яшарлигида отасидан ажралади. Уни бобоси Арслон бобо (Арслонбоб) тарбиялайди. Балоғатга етгач, у отаси Шайх Иброҳимнинг мурид-халифаларидан бири Мусо шайхнинг қизи Ойшага уйланади. Унинг Иброҳим отли ўғли, Гавҳари Шаҳноз отли қизи бўлган. Аҳмад дастлаб Яссиди ўқийди, сўнгра бобосининг тавсияси билан Бухорога бориб, мадрасада таҳсил кўради. Бу ерда у фикҳ илмининг билимдони, Шайх-ул-ислом, тасаввуф фалсафаси донишманди Юсуф Ҳамадонийдан таълим олган.

Асли Эроннинг Ҳамадон вилоятидан бўлган Юсуф Эрон ва Ҳиндистонда ўқийди. Имом Ғаззолийнинг устози Шайх Абу Али Фарюмодийдан дарс олади. Сўнгра Хуросону Мовароуннаҳрга келиб Марв, Самарқанд, Ҳирот, Балх, Бухоро шаҳарларида фаолият кўрсатади, Бухоро мадрасаларида бир неча йил дарс беради. Умрининг охирида Марв сафарида Бомиёнда вафот этади, шогирдлари унинг жасадини Марвга элтиб дафн этадилар.

Аҳмад Яссавий устози вафотидан кейин биров вақт Бухорода унинг ишини давом эттиради. Яссавий фаолиятининг дастлабки йилларидаёқ ўз дунёқарашини халқ орасида кенгроқ ёйиш мақсадида туркий қўшиқларга яқин шеърлар ижод қила бошлайди. Кейинчалик, Яссига қайтиб кўплаб тарафдорлар, шогирдлар орттиради. Ривоятларга кўра Аҳмад Яссавий 63 ёшга, яъни Пайғамбар ёшига етгач, ер остига — ертўлага кириб, умрини тоат-ибодат, худо йўлида риёзатда ўтказиб, 125 ёки 133 ёшида (1166—67 йиллар) вафот этган. Шарқда ўтган аксарият художўй, ҳақ йўлида фидоий сўфи-донишмандларнинг 100—120 йил умр кўрганларини инobatга олсак, Яссавийнинг шунча йил яшагани ҳам айни ҳақиқатдир.

Бизга қадар Яссавийдан «Девони ҳикмат» номли шеърлар китоби сақланиб қолган. Бу асар ҳамма замонларда, барча туркийзабон авлодларга манзур ва мақбул бўлиб келган. Зероки, у инсонни асл комиликка

элтадиган дин, имон, худо йўлида фидойилик, эътиқодда собитлик, ҳаллоллик, покликни тарғиб-ташвиқ этган. Кишиларни асл мақсад — худо васлига эришмоқ пайида машаққат-риёзат чекмоққа, маърифат касб этмоққа, исломий ва дунёвий аҳкомларни эгалламоққа чорлади. Филология фанлари доктори Эргаш Рустамов «Хўжа Аҳмад Яссавий масжиди пештоқиға Ҳазрати Расулulloҳнинг «Талабул илми фаризатун ала кулли муслимин ва муслиматин» — «Илм талаб қилиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёл учун фарз», деган ҳадис битилганини қайд этган. Бугина эмас, Яссавий ҳикматларида тўғрилиқ, меҳнатсеварлик, мўъминларга меҳрибонлик, инсоф, мурувват ғояларини илгари сурган. Айрим ҳикматларда биз ижтимоий адолатсизликка қарши кескин фикрларни, дилозор, мардумозор, муфтхўр бўлмасликка даъватни кўрамиз. Айни пайтда Яссавий нодонлик, жаҳолат ва разолатни қаттиқ қоралади. Шунинг учун ҳам ўтмишда Яссавийни ҳикматлари сингари унинг шахсияти, шуҳрати ҳам Туркистонда кенг тарқалган. Халқ орасида Яссавий донишманд, башоратчи ва нозикбин аллома ҳақим сифатида васф этувчи кўплаб ривоятлар, латифалар яратилган. Афсуски, бу ҳикоятлар кўҳна дастхатлардан сараланиб, тўпланиб бир китоб ҳолига келтирилмаган.

Саксонинчи йилларга қадар Яссавий ижоди таркидунёчилик, умидсизликни тарғиб этади, деб камситилиб келинди. Ҳатто, Э. Рустамовнинг «Яссавий ҳикматларида тарих ва ҳаёт садоси» номли жиддий мақоласи атрофида иғво уюштирилди. Ўтмиш маданий меросга муносабат ўзгарган шу кунларда эса, захматкаш олимларимиз Ориф Усмонов, Иброҳим Ҳаққуловлар Яссавий ижодини ўрганиб, ўз меросхўрлариға етказиш, шажарасини аниқлаш борасида хайрли ишларни амалга оширмоқдалар. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти Иброҳим Ҳаққуловнинг саъй-ҳаракати билан Яссавий ҳикматларини биринчи бор 1990 йили кўп нусхада нашр этди. Шундан кейин «Ҳикматлар»нинг бошқа нусхаси 1992 йили М. Ҳасаний саъй-ҳаракати билан чоп этирилди.

ҲИҚМАТЛАРДА ЗАМОНДАН ШИҚОЯТ ВА ЗУЛМ-ЗУРЛИКНИ ТАНҚИД РУҲИ

Исломни халоскор дин сифатида қабул қилган, лекин унинг жорий қилинишидан моддий манфаат кўр-

маган меҳнаткашлар, уни эзиш қуролига айлантирган ҳукмдорлар, расмий дин арбобларига қарши кучли норозилик билдирмоқда эдилар. Тасаввуф ўзининг илк даврларидан (IX асрнинг бошларидан) бошлаб мана шу норозиликларни ўзида акс эттирувчи фалсафий оқим сифатида майдонга келди. «Унинг йирик вакиллари уруш ва қирғинларга қарши чиқар, ҳукмдор ва амалдорларни нафсни чегаралаш, ҳалол меҳнат билан кун кечиширға даъват қилар, дунёпарастликка қаттиқ нафратланар эдилар. Улар хирс ва ҳавасни бойлик орттириш ва хусусий мулкчиликка берилиш каби инсондаги нуқсонларни адолатсизликнинг асосий манбаи ҳисоблар эдилар» (Эргаш Рустамов).

Маълумки, Аҳмад Яссавий даврида ҳам мана шундай зулм-зўрлик, манфаатпарастлик, худбинлик, риёкорлик, мунофиқлик, ўзаро қирғин урушлар авж олиб турар эди, ғазнавийлар ва салжуқийлар давридаги узлуксиз давом этган ғазавотлар, ўзаро феодал урушлар қирпичоқ, тоғли ғўзаларнинг Марв ва Ғазна шаҳарларига ўт қўйиши халқнинг тинқасини қуритган эди. Шунинг учун ҳам Яссавий ҳикматларида ана шу давр иллатларига қарши акс-садо ўз ифодасини топган. Қуйидаги шеър босқинчилар, ўзаро тахт-тож давогарлари томонидан таланиб, ўғил-қизлари асирликка олиниб, қул сифатида ҳайдаб кетилган ва сотилган халқнинг дард ҳасратининг оташин алангасидир:

Кун кўрмаган эсиз маҳбуб маҳпоралар,
Юраклари кўрқиб бўлди садпоралар,
Дардларига даво тонмай бечоралар,
Мунглағ булбул, кофирга хор бўлди, кўрунғ.
Жондин ортуқ кўрган жононалар,
Юзи-ой, кўзи-чўлпон мастоналар,
Бўйларини ҳеч кўрмаган бегоналар,
Кофирларга зору ҳайрон бўлди, кўрунғ.
«Онам» теб кеча-кундуз йиғлаюрлар,
Ориб қолғон бўталардек бўзлаюрлар,
Етим қолғон, кўзи янглиғ мангроюрлар,
Нолишиға тош эриб сув бўлди, кўрунғ.

Айрим ҳикматларда Яссавий меҳнаткаш халқни таълаётган замон ғаддорларини рўй-рост танқид қилади, адолатли, меҳр-шафқатли бўлишга чорлайди. Хусусан, шайх-зоҳидлар, айрим муллолардан диёнат кетгани, зулм-зўрликка берилиб, етим-есир, фуқаро ҳаққини ей-

ишдан қўрқмаётгани фош этилади, XI—XII асрларда Хуросон ва Мовароуннаҳрда юз берган қаҳатчилик, ажнабийлар истилосининг асоратлари танқид қилинади; адолат, инсоф, раҳм-шафқат ўрнини бедиёнатлик, та-каббурлик олганидан нолийди, ҳимоясиз қолган халққа ҳамдардлик изҳор этади. Бундай ҳикматларда ижтимоий руҳ билан маънавият ҳақидаги фикрлар қоришиб кетади.

На анода раҳм қолди, на атода,
Оғочини бир-бирига можарода,
Муслмонлик даъво қилур, ичар бода,
Мастлиғ қариндошдин тонди, кўринг.
Нокас, хасис, бедиёнат қуллар ҳоким,
Моуаминлик ҳаддан ошиб бўлди, зolim.
Халқ ичинда хор бўлдилар, дарвеш, олим,
Ҳимояти халқни кофир бўлди кўрунг.
Эшон, шайх, хўжа, мулло дунё излар,
Ул сабабдин подшоҳларга ёлғон сўзлар,
Оят, ҳадис сўзин кўюб, мулкни кўзлар,
Ҳақ йўлида ҳаргиз меҳнат тортқони йўқ.
Охир замон шайхлар иши ҳамма риё,
Рўзи маҳшар риёлари бўлғай гувоҳ,
Шайхман теку мунча ҳаво, мунча бино,
Аллоҳ учун зарра жавоб эткони йўқ.

Айни пайтда шоир бева-бечораларга раҳм-шафқатли бўлиш, хайр-саховат, мурувватли, очиқ қўл бўлишга ҳам чорлайди, халқ бошига «турли бало» ёққанидан афсус, надомат чекади:

Аҳли дунё халқимизда саховат йўқ,
Подшоларда, вазирларда адолат йўқ.
Дарвишларни дуосида ижобат йўқ.
Турлук бало халқ устига ёғди дўстлар.

Яссавий ҳикматларида жаҳолат ва разолатни қоралаш, нодонлик, дўстликка хиёнат қилиш, манманликни ҳам танқид қилади:

Дуо қилинг нодонларнинг юзин кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ бўлса, бирдам турмай,
Бекор бўлса, нодонларни холин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано.
Аю дўстлар нодон бирла улфат бўлуб,
Бағрим куюб, жондин тўюб ўлдим мано,
Тўғри айтсам эгри йўлга бўйин тўлғар,
Қонлар ютуб, ғам заҳрига тўйдум мано.

Қайда кўрсанг кўнгли синуқ марҳам бўлғил,
Андоқ мазлум йўлда қолса ҳамдам бўлғил.
Уммат бўлсанг ғарибларга тобеъ бўлғил,
Оят, ҳадис ҳар ким айтса, сомёъ бўлғил.
Оқил эрсанг, ғарибларнинг кўнглин овла,
Мустафодек элли кезиб, етим ковла.
Ғариб, фақир, етимларни қилғил шодон,
Ҳақлар қилиб, азиз жонинг айла қурбон,
Таом топсанг жонинг била қилғил эҳсон,
Ҳақдин эшитиб, бу сўзларни айдим мано.

Бир гуруҳ ҳикматларда шоир кишиларни қадрдон,
ҳалол, пок, илм-донишли, диёнатли, имон-эътиқодли
бўлишга даъват этади, дилозордан ҳақ безор, барчага
яхшилиқ қилмоқ — ҳар бир мўъминнинг бош шиори-
дур, чунки мардумозорликнинг жазоси қаттиқ,

Суннат эрмиш кофир бўлса, берма озор,
Кўнгли қаттиғ дилозордан худо безор.
Оқил эрсанг эранларга хизмат қилғил,
Амри маъруф қилгонларни иззат қилғил.

Сабру-қаноат, жавонмардлик, мақсад йўлида фидо-
ийлик қилмоқ ҳам ҳақиқий ошиқнинг фазилати, у йўл-
дан озган гумроҳларни йўлга солмоғи даркор. Харак-
терлиси шундаки, ҳар бир сўз, ибора ниҳоятда содда,
айни пайтда мазмуни теран, ундан кузатилган ғоявий
ният умумбашарий моҳиятга моликдир:

Нафсдан кечиб, қаноатни пеша қилгон,
Ҳар ким топса, рози бўлуб, бўйин сунгон.
Яхшиларга хизмат қилиб, дуо олгон,
Андоқ ошиқ маҳшар куни армони йўқ.

Банда бўлсанг манманликни зинҳор ташла,
Саҳарларда жонинг қийнаб, тинмай ишла.
Йўлдан озгон гумроҳларни йўлга бошла,
Бир назарда дилларини сафо қилдим.

Мутакаббир, манманликка берилган одамни, ўз қад-
рини билмаган, ўзгалар қадрини эъзозламаганларни
инсон санаб бўлмайдим:

Хайфи одам ўз қадрини ўзи билмас,
Маълик қилиб, яхшиларни кўзга илмас,

Бу дунёда ким нафснинг гапига кирса, нафс йўлида югуриб-елса, охир-оқибат расво бўлади. Шунинг учун нафси баддин йироқ юрган маъқул:

Нафс йўлига кирган киши расво бўлур
Йўлдан озиб, тойиб, тўзиб, гумроҳ бўлур.
Нафсинг сени охир дамда гадо қилгай,
Дин уйини ғорат қилиб, адо қилгай,
Оқил эрсанг нафси баддин бўлғил безор.

Ҳақиқатда ҳам орифликнинг асосий белгиси, комилликка эришмоқнинг йўли икки нафсдан ҳам парҳезкорлик, саховатпешалик, жавонмардлигу ҳақғўйликдир. Ҳикматларда ёлғончилик, иккиюзламачилик, товламачилик, ҳирс, таъмагирлик сингари чин ошиққа, орифларга но-муносиб ғайрииносний хислатлар лаънатланади, мунофиқлар қораланади:

Тўғри юрган ошиқлардин худо рози,
Ошиқ иши осон эмас, қилма бози.
Ёлғончилар ошиқ мен, дер, Аллоҳ қози,
Имонини пучак пулга сотар эрмиш.
Эй биродар мунофиққа бўлма улфат,
Ким улфатдур, боши узра юз минг кулфат
Бошдин оёқ мунофиқни зиён-заҳмат.

«Девонаи ҳикмат» таркибидаги қўидаги фикрлар китобдаги бутун ахлоқий, маърифий, ишқий, инсоний мулоҳазаларнинг умумлашма якунига ўхшаб кўринади, чунки бу байтларда комил инсон учун мажбурий бўлган барча фарз ва суннатлар ғоятда ихчам тарзда ўз ифодасини топган.

Хайру сано қилғонлар, етим кўнглин олғонлар,
Чаҳорёрлар ҳамроҳи кавсар лабинда кўрдим.
Омил бўлғон олимлар, йўлга кирган осийлар,
Андоғ олим жойини доруссаломда кўрдум.
Муфти бўлғон олимлар, ноҳақ фатво берганлар,
Андоғ муфти жойини сирот кўфругда кўрдум.
Золим бўлуб зулм этган, етим кўнглин оғритган,
Қаро юзлуг маҳшарда қўлин арқода кўрдум.
Туну кун ухламай ҳу зикрини айтқонлар,
Малойиклар ҳамроҳи аршни устида кўрдум.

Аҳмад Яссавий ҳикматлари нафақат ғоявий жиҳатдан, балки бадийий нуқтаи назардан ҳам XII аср туркий

шеърийатининг мумтоз намунаси дир. Зероки, улар ғоятда равои оҳангда, жонли тилга яқин ибораларда битилган. Ҳар бир сўз ва ибора қатъий мезонга, мувозанатга эга. Охириги мисра — нақоратомуз бўлиб, бандларни бир-бирига пайваст этиб туради. Бундан ташқари биз ҳикматларда Фиръавн, Қорун; Фаридун, Мусо, Вомиқ, Узро, Юсуф, Фарҳод, Мажнун; Од; Шаддод, Мансур, Шабли, Боязид, Жунайд, Зуннун, Яъқуб, Зулайҳо, Зол, Рустам сингари ўнлаб афсонавий, тарихий номлар билан боғлиқ ривоятлар, нақллар, ҳикоят ва масалаларга ишораларни, рамзларни кўрамиз. Шунингдек, пули-сирот, оби кавсар, салсабил, маҳшаргоҳ, арафот, арасат ва бошқа атамалар, Расулulloҳ, саҳобалар, чаҳорёларнинг фаолиятларига доир тафсилотлар ҳақидаги қайдларга ҳам дуч келамиз. Улар китобхонни ўйлашга, фикр юритишга ундайди, тафаккур қирраларини чархлашга ёрдам беради. Қуйидаги байтларда бутун бир тарих ўз аксини топгандай. Уларни тўла шарҳлашга бир китоб битмоқ лозим:

Юнусдек ҳам дарё ичра балиқ бўлсам,
 Юсуфдек ҳам қудуқ ичра ватан қилсам,
 Ёқубдек ҳам Юсуф учун кўп йиғласам,
 Бу иш бирла, ёраб, сени топғаймумен?
 Шиблидек ҳам ошиқ бўлиб само урсам,
 Боязиддек тун-кун тинмай Қаъба борсам,
 Қаъба ичра юзум суртуб зор инграсам,
 Бу иш бирла, ёраб, сени топғаймумен?
 Маъруфдек ҳам ушбу йўлга қадам қўйсам,
 Мансурдек ҳам жондан кечиб дорга қўнсам,
 Дор узра шавқланибон ҳақни айтсам,
 Бу иш бирла, ёраб, сени топғаймумен?

Кўриниб турибдики, Яссавий ҳикматларида инсоният пайдо бўлганидан бери тарихий ҳақиқат, афсоналар, ривоятлар, турли исломий арбоблар, диний-фалсафий оқимларнинг асосчиларининг ҳаёти, турмуш тарзи, комиллик йўлидаги тутган русуми ғоятда нафис, тадрижий такомилда ўз аксини топган. Бундай ҳикматларни ўқиганда бизнинг билимимиз чуқурлашади, имонимиз бут бўлади, ҳаётга ва охиратга қарашимиз теранлашади, Аллоҳга эришмоқ измида риёзат чекмоқ машаққатларини ҳис этамиз. Бу байтлардаги ҳар бир сўз, ибора, ҳатто ифода замирида нозик нукталар қат-қат бўлиб ётибди. Ана шуларни тўғри идрок этиб, аниқ

тушунгандагина биз мақсадга эриша оламиз. Яссавий ҳикматлари ботинида яшириниб ётган панд-насиҳатлар, инсон камолоти йўлида амалга оширилиши, бажарилиши лозим бўлган бурч, вазифалар ҳамон ўз тадқиқини кутмоқда. Биз олимлар уларни саралаб, маърузалар мағзига сингдириб боришимиз, амалий машғулотлар жараёнига олиб киришимиз лозим. Шундагина улуғ боболаримиз қолдириб кетган бебаҳо инжулардан барчани баҳраманд этган бўламиз.

ҲИКМАТЛАР

Дуо қилинг нодонларнинг юзин кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ бўлса, бирдам турмай.
Бемор бўлса нодонларни ҳолин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано.

* * *

Аё дўстлар, нодон бирла улфат бўлуб,
Бағрим куюб, жондан тўюб, ўлдим мано.
Тўғри айтсам эгри йўлга бўйин тутар,
Қонлар ютуб, ғам захрига тўйдим мано.

* * *

Ер остига кирдим нодонлардин,
Илким очиб дуо тилаб мардонлардин.
Ғариб жоним юз тасаддуқ донолардин,
Доно топмай ер остига кирдим мано.

* * *

Қайда кўрсанг кўнгли синуқ марҳам бўлғил,
Андоқ мазлум йўлда қолса ҳамдам бўлғил.

* * *

Ғариб, фақир етимларни Расул сўрди,
Ушал туви Мейрож чиқиб дийдор кўрди.
Қайтиб тушиб ғариб, етим излаб юрди.
Ғарибларни изин излаб тушдим мано.

ҲИКМАТЛАР АТРИЁТИ

Нақл қилишларича бурунги ўтган замонда бир бадавлат одам умр бўйи йиққан бойликларини олтин тангаларга айлантириб, бир ҳамёнга тўплаб юрар экан.

Иттифоқо ўша давлатманд вафот этибди. Кунлардан бир кун ўғилларидан бири туш кўрса, отаси мушукка айланиб, ўша ашрафий тангалар солинган ҳамённи беркитган жой атрофида айланиб юрганмиш.

— Бу ерда нима қилиб юрибсиз? Сизни ким бу кўйга солди, отажон? — сўрабди ўгли.

— Кимдаким дунё молига ҳирс қўйиб, йиғса, шубҳасиз мушук сичқонни пойлагандек, бойлиги атрофида саргардон юради, — дебди отаси.

Шундан сўнг ўғиллари отадан қолган бойликни бева-бечоралару мадраса талабаларига тақсимлаб бериб, нафси амморини чеклаб, ишқи илоҳий йўлида фидойилик билан риёзат чекиб яшай бошлабдилар.

Ривоят қилишларича бир Хожа кундан-кунга бойиб кетаверибди; замонасидаги энг гўзал қизга уйланибди. Фавқулудда омад, ҳурлиқо маликага эришган Хожа босар-тусарини билмай, ортиқча айш-ишратга, исрофгарчилигу қиморга берилибди. Натижада орадан кўп ўтмай бойлигининг кули кўкка совирилибди, ночор қолганидан ҳурлиқодек хотинини ҳам қул сифатида сотибди. Энди ҳеч иши ўнгидан келмай, қилмишидан афсунадоматлар чекиб дунёдан ўтибди. Ношукрлик, нотежамлик, такаббурлик уни шу кўйга солибди.

Бу икки ҳикоят форс-тожик адабиётининг даҳоларидан бири, Шарқнинг буюк мутафаккири Фаридуддин Атторнинг «Илоҳийнома» китобида зикр этилган. Шоир асарларини кўздан кечирар эканмиз, уларда инсонларни раҳмоний йўлга даъват, шайтоний йўлдан парҳез қилишга ундаш етакчи эканлигини билиб оламиз.

Бўлажак беҳамто санъаткор Фаридуддин Абўҳамид ибн Абубакр Иброҳим 1145 йили Нишопур вилоятининг Қадакон қишлоғида аттор ва табиб оиласида дунёга келган. Бир шеърида Аттор дорушунос ва дўкандор бўлган «отам ҳузурига баъзан беш юз киши тўпланарди», дейди. Адиб болалиги ана шу шоиру фузало, олиму ҳозиклар даврасида ўтади, хусусий муаллимдан замонасидаги барча билимларни ўрганadi. Бир тўртлигида Аттор билимларининг поясини «фиқҳ, тафсир ва ҳадис ташкил этади» деган бўлса-да, Нишопур ва Машҳад мадрасаларида таҳсил кўриб, нужум, ҳайъат, табобат, фалсафа, мантиқ каби билимларда ҳам камолот касб этган, забардаст шоир, олим, хаттот, машойих даражасига етади. Аммо ота касби дорифурушлик, атторлик билан кун кўради. Фаридуддин дўкандорлик билан бирга муттасил бадий, илмий ижод билан шуғуллан-

ган. Барча тазкиранавислар унинг меросини 71—149 та асардан иборат, деб кўрсатишади. Лутфалибек Озар «Мусибатнома», «Илоҳийнома», «Асрорнома», шогирди Жалолиддин Румийга бағишланган «Мухторнома», «Мантиқ ут-тайр», «Хусравнома», ғазаллар девонию рубойларининг миқдори 50 минг байт, деб таъкидлаган. Шоир рубойларининг ўзи 500 минг байтдан ортиқдир, юзлаб қасидаю мингдан зиёд ғазалларни ўз ичига олган шеърлар девони бизга қадар мукаммал етиб келмаган. Адибнинг насрий асарларидан фақат «Тазкират ул-авлиё»гина бизгача тўла сақланиб қолган. Шоир 1221 йили Нишопурда вафот этган. Замонасининг кўп шоҳу зодагонлари Атторми ўз даргоҳларига тортмоқчи бўлган. Лекин мутасаввуф шоир бу таклифларни рад этиб, ота дўконида умргузаронлик қилган.

Фаридуддин Аттор ўз ғазалларию рубойларида кўпроқ мажозий ва ҳақиқий ишқни тарғиб этган, ирфоний маърифатни мўъминлар руҳиятига сингдиришга интиланган. Аксарият ғазалларида шоир ҳаёт маъбудасини мадҳ этади, ундан нозу карашмали висол онларини дариг тутмасликни, ҳеч бўлмаса, жабрини кам қилмасликни илтижо этади. «Офтоб», «Бу кеча», «Дам урмағил», «Келибдур», «Биздан», «Ишқинг» радифли ғазалларида ишқ дардида «қалби бирён», «дидагирён», «жигарсўзон» бўлган ошиқнинг ранг-баранг руҳий ҳолатлари, изтиробу шодликлари ўйноқи байтларда гоётада нафис тасвирланган, табиат жозибаси, Наврўзи оламнинг бетакрор фусункорлиги васф этилган:

Надидам ҳеч вақте лаъли хандонаш,
 Ки хун аз чашми гирёнам наёмад.
 Чи тобе буд дар зулфи чу шасташ,
 Ки он сад бор дар жонам наёмад.
 Басе дастон бикардам, лек дар даст.
 Сари зулфаш ба дастонам наёмад.
 Сари зулфаш басе дорад раҳи дур,
 Вале як раҳ ба поёнам наёмад.

(Лаълингни ҳеч кўрмадим, шунингчун кўзимни ҳеч қон ёшсиз кўрмадим. Зулфинг гажаси тобланган билан, жонимга бир ором бермади. Қўлларимни неча илтижо билан узатсам ҳам, сочлари қўлимга келмади. Зулфига етмоқ йўли олис бўлгани учун, бу йўл бизга ҳечам яқин келмади.)

Бошқа бир газалида шоир «ёрим дардида бир оҳ» тортсам, даҳонимдан чиққан тутундан «оламни зулмат қоплайди» — дейди. Баъзи газалларида шоир ҳақиқий ишқни ўзига хос йўсинда тасвирлаб, китобхон қалбида ҳақ нурига талпиниш ҳиссини уйғотса, бир қатор шеърларида замона иллати-ю кишилар ўртасида юз берадиган каззобликни рўй-рост танқид қилади, уларга шайтоний йўлдан раҳмоний йўлга киришларини кўрсатади.

Аммо Фаридуддин Атторга жаҳоний шуҳрат келтирган асарлар унинг рубойлари, маснавийларини «Газкират ул-авлиё»сидир. Зероки бу асарларида адиб, бир томондан, сўфизм таълимотидаги таваккул, ишқ, маърифат, шарият, тариқат, шукр, ризо, қаноат, нафс, тавҳид, ҳақиқат, адолат, ҳиммат, хайр-сахо, жавонмардлик сингари талаб ва йўлларни ташвиқ этади, мутлақ мого етмоқ учун заҳмат-риёзат чекмоқ шартлигини уқтиради, иккинчи томондан эса, ўз илмий-назарий фикрлари, таълимотини асослаш, тасдиқлаш учун тарихий воқеалардан, ўз ҳаётини тажрибаларидан, ўтмиш машойихлари кечмишларидан юзлаб ҳикоялар, масаллар, маърузалар келтиради. Жумладан «Илоҳийнома» достонидаги воқеанинг асосини 6 ўғилнинг отаси билан савол-жавоби ташкил этади. Ўғиллар мажозий тимсоллар бўлиб, нафс, шайтон, ақл, илм, фикр ва тавҳидни билдиради. Савол-жавоблар асносида санъаткор ўзидан олдин ўтган машойихлар, тарихий шахслар ҳамда замондошлари ҳаёти билан боғлиқ 28 та ҳикоят келтиради. Уларнинг айримлари тарихий ва илмий аҳамиятга ҳам моликдир. Жумладан Фаридуддин Гургоний, Маҳастини Хўжандий, Робиа Балхий ҳақидаги ҳикоят ривоятлар бу санъаткорлар ҳаёти, ижодий биографиясини яратишда ҳам қимматлидир.

Гарчи шоир «Мантиқ ут-тайр» достонида ўттизта қуш саргузашти орқали ишқини илоҳийни куйлаган бўлса-да, аммо асар таркибидаги «Шайх Санъон» қиссида дунёвий севги тамойиллари хийла кучлидир. Буни биз Шайх Санъон томонидан Тарсодухтар қўйган шартларни бажаришдаги садоқати, охир-оқибатда христианканинг ҳам мўйсафид фидойилигига акс жавоби, уни излаб Маккага бориши лавҳалари тасвирида кузатамиз.

Юқорида таъкидланганидек ахлоқий-таълимий характердаги «Асрорнома» Мавлавий Румийга бағишланган. Зероки Румий отаси билан ҳаж сафари пайтида бир неча кун Нишопурда Аттор суҳбатларидан баҳраманд

бўлган, унинг меҳрини қозонган. Румийдаги билимга чанқоқлик, теран мушоҳидаю ҳалимлик шоирга хуш ёққан. Жалолиддин Румий ҳам ўз асарларида Атторни кўп тилга олади. Атторнинг ўн икки мақоладан иборат бўлган бу достонида тасаввуф таълимоти ҳақида маълумот берилади, сўфизм истилоҳлари шарҳланади, жавонмардлик таълимоти кенг изоҳланади. Мақолатларда келтирилган ҳикоятларда Аттор ақл-заковат, ҳушёрлик, сир сақлаш, яхшилик, эҳсон, ширинсуханлик, ростгўйлик, вафодорликни ташвиқ этиб, зулм, ғафлат, ғаразгўйлик, фитна, ғийбат, ёлғончилик ва гинакудуратни танқид қилади.

Фаридуддин Аттор сўфизмда солиқ ва пир муносабатларини муқаддима ва хотимадан ташқари 40 мақола (боб)дан иборат «Мусибатнома» достонида хийла батафсил ёритган. Достон инсоннинг пайдо бўлишидан то камолот чўққисига етгунга қадар бўлган босқични батафсил тасвирлашга бағишланган. Инсон балоғат ёшига етгач, ўз аслини англаш пайига тушади, оламнинг тузилишини ақл тарозуси билан ўлчаб бошлайди. Шунда уни тўғри йўлдан бошловчи бир пир пайдо бўлади. Шоир ана шу раҳнамо тилидан сўфизм тарафдори, шогирд-солиқнинг қандай бўлишини, бурч ҳамда вазифаларини бирма-бир баён этади. Натижада ўзининг ҳаёт ва қонот, инсоннинг ўзлигини таниши; ҳаққа етмоқ учун ҳис, хаёл, ақл, дил ва жон водийларини босиб ўтиш хусусидаги, ақлий ва қалбий фикр ҳақидаги мураккаб назарий мулоҳазани изҳор этади. Булар «Баҳлул», «Мажнун», «Девона қиссаси», «Нух ибн Мансур», «Масъуд Ғазнавий», «Хизматкор ва шоҳ қизи», «Наср бинни Аҳмад» сингари 340 та ҳикоят ва масаллар орқали тасдиқланиб, зийнатланиб борилади.

Муаллиф нафс ва уни асраш, маърифат ва одамийлик, саховат ва жавонмардлик хусусида «Мухторнома» да фикр юритар экан, юздан ортиқ сўфистик истилоҳларни изоҳлаб-шарҳлаб ўтади, замонасидаги айрим ҳукмронлар, уламолару руҳонийларда учрайдиган зулм, разолат, риёкорлик, фисқу фужур, ҳаромхўрлигу тамағирликни қаттиқ қоралайди. «Мухторнома» сўфизм назариясига доир жиддий қўлланма бўлиш билан бирга, пиру солиқ ўртасидаги садоқат хусусидаги бир панднома ҳамдир.

Аттор ижодининг фалсафий, ирфоний жиҳатларини машҳур олимлар Е. Э. Бертельс ва А. Муҳаммадхўжаев маҳсус ўрганишган, профессор Н. Комилов «Илоҳийно-

ма»нинг бир қисмини насрда таржима қилиб, «Тавҳид асрори» тадқиқоти билан (1994) бирга нашр эттирди; олим Маҳкам Маҳмудов «Аттор ва Навоий» номли мақола эълон қилди.

Юртимизда маънавият ва маърифат тарғиби, таълимига махсус эътибор берилаётган шу кунларда бобомиз Навоийдек даҳоларни ўзига ром этган Фаридуддин Аттор ижодини ҳар томонлама ўрганиб, тарғиб этиш фақат наф келтиради, холос.

ЖАҲОНГАШТА ШАЙХ

Бир кун эрталаб тоғам Алоуддин томдан тараша тушгандай:

— Мен сени ўқитиб бўлдим, энди бошқа устоздан таълим оласан, — деб қўшни маҳалладаги шайх Али Дўстийга олиб бориб топширди.

Мен у кишидан сўфизм таълимотининг зикр, сабр, сидқ, вафо, нафс, риёзат, фано, бақо сингари қоидалари бўйича дарс олардим. Кунлардан бир кун борсам, устозим нима юмуш биландир банд эканлар. Менга ҳовлининг бир бурчагида ётган катта харсанг тошни ҳовлининг у бурчагидан бу бурчагига олиб бориб—олиб келишни буюрдилар. Мен чошгоҳгача шу ишни бажариб, терлаб-пишиб кетдим. Ва ниҳоят шайх ўз ишларидан бўшаб, мен билан сабоқ бошладилар. Гап орасида:

— Устоз, шундай катта тошни бекорга у ёқдан-бу ёққа кўтариб бориб, кўтариб келишнинг фойдаси нима? — деб сўраб қолдим. Муаллим бир оз жим турдиларда, ковушларини оёқларидан ечиб олиб:

— Унинг фойдаси мана бу бўлади, — деб орқамга чунонам туширдиларки, кавушнинг наъли баданимда нақш боғлади.

Кейинчалик билсам, шайх қўлига тушган ҳар бир шогирд ҳам жисмоний, ҳам ақлий ҳижатдан чиниқиши, бирон дақиқа ҳам бекор қолмаслиги, устозига ҳеч қандай ноҳўя савол билан мурожаат қилмаслиги, унинг ҳар қандай топширигини сўзсиз бажариши шарт экан...

Саид Али Ҳамадоний 1314 йили Эроннинг Ҳамадон шаҳрида зиёли оиласида дунёга келган. Отаси ёшлигиданоқ унинг тарбиясига жиддий эътибор беради. Отаси вафотидан сўнг унинг тарбияси билан тоғаси Алоуддин шуғулланади. У ёш йигитчага математика, астрономия, табиёт, Шарқ юртлари жуғрофиясини

ўргатади. Табиий фанларни мукаммал эгаллаб бўлгач, Алоуддин жиянини Машриқзаминнинг машҳур файласуф шайхлари Маҳмуд Маздақоний ва Али Дўстий қўлига топширади. Ҳамадоний улардан сўфизм таълимоти бўйича дарс олади.

Кунлардан бир кун Маздақоний шогирдига шундай дейди:

— Сен бу дунёю у дунёга керакли барча билимларни ўрганиб бўлдинг, аммо ҳаётни яхши билмоқ ва инсон қалбини тўғри тушунмоқ учун сафар қилиб, юрт кўрмоқ керак.

Шундан кейин Али Ҳамадоний 21 йиллик сафарга отланади: Шарқнинг барча мамлакатларини кезиб чиқади, кўплаб шогирд ва муридлар орттиради, Арабистонда бўлади. У энди машҳур олим сўфизм таълимотининг жавонмардлик (борини йўқлар билан баҳам кўриб, йўғига шукр қилиб, фақат ўз ҳунари эвазига кун кечирриш) оқимининг пешқадам донишманди сифатида шухрат қозонганди. Сафарларидан бирида Ҳамадоний 1372 йили Хатлон вилоятининг Алишоҳ қишлоғига тушади. Бу ер шайхга ёқиб қолиб, бир умрга шу ерда яшайди; уйланиб бола-чақа орттиради.

Қашмирда Исломнинг тарқалиши ва ислом маърифатини ерли халққа сингдирилишида Али Ҳамадонийнинг катта хизматлари бор. У 1374 йили буюк Соҳибқирон Амир Темур маслаҳати билан 700 шогирдини олиб Қашмирга борган ва бу ерда илмий мажлислар ўтказиб, ваъзлар айтиб халқни ўзига эргаштиришга эришган. Шундан кейин умрининг қолган йилларини кўпроқ Қашмирда ўтказган Сайид Али Ҳамадоний 1384 йили вафот этган.

Али Ҳамадонийнинг ҳаёт йўли барчага бир ибратдир: у ҳар бир сўфи, шайх, дин арбобидан мукаммал билимдон, бирон касб эгаси, исломий фарз ва суннатларни, билимларни элга ўргатиб, ҳалол ва фидоий бўлмоғини қатъий талаб қилган. Шунинг учун барча мурид ва шогирдлари бирон-бир ҳунар эгаси бўлган. Ўзи қалпоқ тикишдан келадиган даромад эвазига кун кечирган. Шайхдан бизга қадар араб ва форсий тиллардаги шеърлар девони, «Шайхлар одоби», «Нафс маърифати», «Жавонмардлик асослари», «Давлатни бошқариш қондалари» сингари юздан ортиқ катта-кичик ҳажмдаги асарлар мерос бўлиб қолган.

ҲАМАДОНИЙ ҲАҚИДАГИ РИВОЯТЛАР

Шоҳ Нуриддин Неъматуллоҳ Вали Ҳазрати Мирни кўргани борганларида у киши бетоб эканлар. Шунда бошларидаги саллаларини олиб, Шайхнинг муридларидан бирига дебдилар:

— Буни пирингга элтгин, пайтава қилсинлар ва ўз пайтаваларини лутфан берсинлар, мен салла қилиб ўрайман.

* * *

Али Ҳамадоний икки йил шайх Али Дўстий ҳузурида бўлиб, сўнг Маздақонга қайтаркан, ҳижрий 732 (1358) йилининг иккинчи куни Сайид хайр-хуш қилиш учун устози ҳовлиси яқинига келибди. Уша куни шайх доимий одатига кўра ҳовлисидан чиқмабди. Дўстлари Али Ҳамадонийга устозининг кулбасига кириб хайрлашиб кетаверишни маслаҳат беришибди. Али Ҳамадоний хонага кириб не кўз билан кўрсинки, Дўстий зикрга бош эгган ҳолда жон таслим қилган экан.

Али Ҳамадоний ва бошқа шогирдлар шайх Алини дафн этиб, учинчи куни Маҳмуд хизматиغا етиб борибди. Уша куни Сайиднинг муридлик муддати тугаган экан. Шунинг учун Маҳмуд Маздақоний Али Ҳамадонийга қуруқлик ва сув юзида сайр қилиш-жаҳонгашталиқка юз тутишини маслаҳат берибди. Шундай қилиб, Ҳамадонийнинг мусофирлик ҳаёти бошланибди.

* * *

Кунлардан бир куни Али Ҳамадоний шайх Азконий хонақоҳида ётганида туш кўрибди. Тушида Азконий унга бир лочин тухфа қилибди. Буни шайх фарзанд деб тушунибди-да, тезда уйланибди Аллоҳ таолло ҳақиқатан ҳам унга ўғил берибди, номини Муҳаммад қўйибди. Ушанда Ҳамадоний қирқ ёшида экан.

* * *

Ҳамадоний нақл этибдур: Ҳаж сафарим ўн ой давом этди. Қаерда дам олиб ётсам, ҳақ субаҳаноҳу таолодан «тур, халқни исломга даъват эт!» деган нидо келарди. Шунинг учун бирон манзилда муқим турмадим, бирон шаҳарда икки ойдан зиёд яшамадим.

* * *

Қашмир подшоҳи Султон Аловуддин тушида офтобнинг жанубдан чиққанини кўрибди. Шоҳ будда уламо-

ларини йиғиб, туши таъбирини сўрабди. «Эй подшоҳ, — дебди улар, — Мовароуннаҳр заминидан бир киши келиб, ҳаммамизни мусулмон қилади». Ҳақиқатдан ҳам Али Ҳамадоний Кашмирга бориб, бутун халқни исломга даъват этибди.

* * *

Кунлардан бир кун Ҳамадоний Амир Барлос билан биргаликда Соҳибқирон Амир Темур ҳузурига борибди. Суҳбат давомида Жаҳонгир Шайхдан сўрабди:

— Устоди аржманд, нега қора либос кийиб, қора салла ўраб юрасиз?

— Улуғ амир, мен ҳақ йўлида ҳар икки нафси шаҳид этганман. Уларга мотам тутиб, шундай хирқа кияман, — деб жавоб берибди Ҳамадоний.

* * *

Нақл этишларича, Али Ҳамадоний бир сафар 700 нафар сайидлар билан Кашмирга борибди. У ўз дўстлари ва яқинлари билан Алоуддин маҳалласидаги Абҳат (ҳозирги Чаҳрам) анҳори соҳилига жойлашибди. (Кейинчалик ана шу манзилда Шоҳи Ҳамадон номли хонақоҳ ва жомеъ масжиди бунёд этилган). Ҳар кун Ҳамадоний аср номозидан сўнг бир баландликда одамларга панд ҳамда ваъз айтиб, уни маҳаллий тилга таржима қилдирар экан. Оддий халққагина эмас, ҳинд ва будда уламоларига ҳам ваъз айтаркан. Баъзан бундай мажлислар баҳсу-мунозарага айланиб, Шайх ўз ақл-заковати, ўткир зеҳни, исломий тафаккури билан ғолиб келаркан. Натижада мажлис аҳлидан бир неча киши бир йўла исломни қабул этган кунлар ҳам бўлган экан.

* * *

Султон Баҳромшоҳ Сайиднинг муриди-мухлисларидан бири экан. У бир неча кун шароб ичиб, бадмаст бўлибди, ёмон ишларга қўл уришга қасд этибди, яъни бировни қатл этишни мўлжаллабди. Иттифоқо кўзи уйқуга кетиб, тушида Али Ҳамадонийни кўрибди. У шоҳга қараб: «Эй подшоҳ! Худои таоло ва эрта қиёмат кунисидаги жазодан қўрқмайсанми? Нега бундай бадбинлик ва қотилликка қўл урмоқдасан?» дебди.

Уйқудан турган шоҳ ўз қилмишидан пушаймон бўлиб, Али Ҳамадоний ҳузурига бориб, унинг қўлини ўпибди. Ана шу кундан эътиборан Баҳромшоҳ адолат билан ва худодан қўрқиб ҳукмронлик қила бошлабди.

Шунинг учун халқ уни «Шайх Султон» деб атай бошлабдилар. У баъзан Бадахшонни, кўпинча Балху Бадахшонни ўз тасарруфида тутаркан. Бир сафар Бадахшон ўзаро жангда унинг ҳарифи қўлига ўтиб қолибди. Шунда Али Ҳамадоний: «Эй худо, тез кунда Бадахшонни шайх Муҳаммад қўлига қайтар», деб дуо қилибди. Ҳақиқатан ҳам кўп ўтмай Бадахшон яна Шайх Султон қўлига кирибди. У шайх таъсирида халқ учун кўп яхши ва хайрли ишларни бажарибди. Султон Ҳамадонийнинг «Воридоти амирия» рисоласини кўп мутолаа қилиб юраркан.

* * *

Али Ҳамадоний ҳалол ризқ топиб ейиш учун қалпоқ тикиш билан машғул бўларди. Айтишларича, бу касб унга тушида башорат қилинган экан. Кунлардан бир кун у ўзи тиккан қалпоқларни бирини Султон Қутбиддинга туҳфа қилибди. Қутбиддин ўша қалпоқни доим тожи остидан кийиб юрар экан. Бир юз қирқ йил давомида ўша шажара ҳукмронлари бу анъанани давом эттиришибди. Аммо Султон Фатҳ шоҳ ўша қалпоқни ўз кафанига қўшиб дафн этишни васият қилибди. Токи шу қалпоқ туфайли гўр азобию қиёмат заҳмати камроқ бўлсин, деб умид қилган экан. Шундай қилибди.

Машҳур донишманд мавлоно Муҳаммад бу ишнинг хунук оқибатини қуйидагича нақл этган: «давлат ва салтанат Шамсуддин хонадонидан бошқанинг қўлига ўтажак». Шундай ҳам бўлибди. Нақл этишларича, Ҳамадоний қулоҳи дафн этилгандан сўнг 3 йил ўтгач, Ғозичак номли бир баҳодир майдонга чиқиб, «шоҳамбарий» шажарасига барҳам бериб, тарих майдонига чаклар сулоласини чиқазибди ва улар 23 йил ҳукмронлик қилиб, буюк Темур империяси таъсирида Акбаршоҳ зарбаси қулабди.

* * *

Кунлардан бир кун отасининг яқин бир ошноси Сайид Шаҳобуддин йўлда Ҳамадонийга учрабди ва унга 200 динор ҳадя берибди. Сайид ўша кун бир қанча дарвеш ва оддий кишиларни тўплаб, юз динорни харжлаб меҳмон қилибди. Шу зайлда кеч кирибди. Ҳамадоний расули Акрамни зиёрат қилибди. Пайғамбаримиз шайхни бундай текин пулни олмоқ ва меҳнатсиз нарсани қўлга киритмоғини манъ этиб дебдилар: «Сен ҳалол касб эвазига ризку рўз топмоғинг лозим».

«Хулосат-ул-manoқиб» китобининг муаллифи «Сайид Ҳамадоний қалпоқ тикиш билан тирикчилик қилар ва бу касбни тушида башорат бўлгандан кейин ўрганган, унинг тиккан қалпоқлари ҳамманикидан чиройли бўларди», — деб ёзиб қолдирган. Шунинг учун ҳам аксарият муридлари бирон касб эгаси эканлар. Ишлаган ҳар бир мурид ёки шогирд ишсизлик ва танбалликдан йироқ бўлишаркан. Шайх туфайли Қашмирдаги «Боғи—Сулаймон» маҳалласида ҳунармандчилик борган сари ривожланиб, ободонлашиб кетибди.

* * *

Қашмир мусулмонлари Сайид Ҳамадоний ваъз айтадиган жойда кўркам ёдгорлик барпо этишган, бу ер илм-фан аҳлининг зиёратгоҳи ҳисобланади. Қашмирликлар Ҳазрати имом Ҳусайнни эслаш маросимида Шайх қадамжойига келганда бошларини ҳам қилиб ўтадилар. Халқ қалбида бу зотга ҳурмат шунчалик зўрки, Қашмир дарёларидаги балиқчилар ундан мадад сўрайдилар. Қашмир аҳли ҳар йили зулҳижжанинг 6-кунини байрам қилиб, Ҳамадоний ҳақида суҳбатлар уюштирадилар.

* * *

«Мастурот» китоби муаллифининг ёзишича, Балх ҳукмдорларидан бири Сайид Ҳамадонийнинг илмий кучи, кароматгўйлик қудратига ишонмай, мис ва пўлатдан отлар ясатаркан-да, «агар сен ўз қавмингдан қайтиб, менинг саройимга бўйин эгиб келмасанг, ана шу қизиб турган отлардан бирига ўтқазаман», деб сиёсат қиларкан. Лекин Сайид ҳақ йўлдан қайтмабди. Кунлардан бир кун қараса, ясаттирган барча отлари тупроққа айланиб қолибди. Қилмишидан пушаймон бўлган шоҳ Шайхга қўл бериб, мурид бўлибди.

* * *

Али Ҳамадоний 1383 йили учинчи марта Қашмирга сафар қилиб, 1384 йилнинг зулқаъдаси бошларигача ўша ерда яшади. Шундан сўнг Умра ёки Ҳаж сафарига бормоқ мақсадида ватанига қайтади. Йўлда Кохли шаҳрига тушади. Шаҳар ҳокими Шайхдан бир неча кун шу ерда яшаб, ўз маърузаларидан халқни баҳраманд этмоғини илтимос қилади. Сайид ўн кун давомида катта анжуманларда ваъз айтиб, халқни ўз маърифатидан баҳраманд этгач, йўлга тушибди. Йўлда касал бўлиб, беш кун ўтгач, вафот этибди.

* * *

Ҳайдари Бадахший «Мастурот» рисоласида шундай ёзади: Али Ҳамадоний Хатлондалигида Ҳазрати Расулulloҳни тушида кўрган экан ва ул ҳазрат «сенинг хокинг шу ерда бўлади» деб башорат қилган эканлар. Уйқудан турган Сайид бу башоратдан мамнун бўлибди. Чунки у ўзини шу шаҳарга қаттиқ боғлиқ деб юрарди. Бу воқеани шайх муридларига айтиб берган ва уларнинг «Сизнинг умр риштангиз қачон узилади?» деб берган саволларига: «Мен мана шу воқеадан сўнг уч йилу бир кеча-кундуз умр кўраман», дебди. Муридлари зор-зор йиғлашибди. Ҳақиқатан ҳам шайх ўзи айтган кунда вафот этибди.

* * *

Али Ҳамадоний вафотидан хабар топган Султон Қутбиддин жасадни Қашмирга элтиб дафн этиш учун одам юборибди. Похли ҳокими эса, Сайидни ўз вилоятида дафн этмоқчи эди.

Хатлонлик муридлари эса устозни васиятига кўра майитни ўзлари олиб кетмоқчи бўлишибди. Ҳар ҳолда орада қаттиқ тортишув рўй берибди. Мурдани ювигараб, кафанга ўрагач, Шайхнинг мурид ва шогирдларидан бўлмиш Қавомиддин Бадахший дебди: «Қимда ким Шайхнинг мурдасини ўрнидан қимирлата олса, уни хоҳлаган ерига элтиб кўмиши мумкин». Бу гапдан ҳамма таажжубга тушибди. Қашмирликлар ва Похли халқи бирин-кетин Сайид Ҳамадоний жасадини кўтариб кетишга уриниб кўришибди, лекин ҳеч ким майитни ўрнидан қимирлата олмабди. Шундан сўнг Шайх Қавомиддин Бадахший «Энди навбат бизга келди», дебди-да, устози мурдасини бир ўзи икки қўлида даст кўтариб йўлга тушибди. Йиғилганлар ҳайрат бармоғини тишлаб, шайхни Хатлонга элтишга моненьлик қилмабдилар. Шундай қилиб, Али Ҳамадонийни ўзи севган Алишоҳ қишлоғига элтиб дафн этибдилар. Унинг мақбараси ҳамон мўътабар зиёратгоҳ ҳисобланади.

ЖОНБАХШ ШЕЪРИЯТ

Форсий тилдаги шеъриятнинг энг кўзга кўринган сиймоларидан бири Камол Хўжандийдир. Зеро, у анъанавий ғазал жанрини мавзу ва ғоявий йўналиши жиҳатидангина эмас, балки ўзига хос бадиий нафосати нуқтаи назаридан ҳам янги поғонага кўтара олган санъаткордир.

Қамолиддин Масъуд 1320—1321 йиллар орасида Хўжандда таваллуд топган. Болалик йиллари она юртида ўтган бўлса-да, Кўҳна Урганчда таҳсил кўрган. Алишер Навоийнинг таъкидлашича, шоирнинг отаси тошкентлик бўлиб, у бир неча йил Тошкентда яшаган. Ёшлигидан зеҳни ўткир бўлган Қамолиддин замонасидаги араб тили ва адабиётини, сўфизм фалсафаси, ҳадису тафсирини пухта эгаллайди. Мадраса хатмидан кейин бўлажак шоир Ҳажга боришга аҳд этади ва балхлик савдогарлар карвонига қўшилиб Ҳижозга жўнайди. Қабба тавофидан қайтишда Табрзга тушган шоир бир умрга шу ерда қолиб кетади. Бу даврда у танилган шоир, ботиний билимлар донишманди Шайх сифатида шуҳрат топган эди. 1375—1383 йилларда Ироқ ва Озарбайжонда ҳукмронлик қилган Султон Ҳусайн Жалойири шаҳардан унчалик узоқ бўлмаган Валиёнқўҳдан шоирга мулк инъом этади. Қамолиддин бу ерда «Биҳишт» отлиғ катта боғ барпо этиб, унинг даромадини бева-бечоралар ва мусофирларга улашиб беради. Лекин шоирнинг бу осойишта ҳаёти узоққа чўзилмайди. 1385 йили Дашти Қипчоқ ҳокими Тўхтамиш катта лашкар билан Табрзга ҳужум қилиб, шаҳарни талайди ва бошқа асирлар қатори Қамолиддинни ҳам пойтахти Сарой шаҳрига олиб кетади. Гарчи Қамолиддин Саройда эъзозланган, Тўхтамишнинг сафар ва зафарларида ҳамроҳ юрган бўлса-да, Табрзни соғиниб, мумтоз ғазаллар битеди. Амир Темур Тўхтамиш устидан ғалаба қозонгач, шоир 1396 йили сеvimли шаҳрига қайтишга муваффақ бўлади. Кейинги тадқиқотлар Қамолиддиннинг Соҳибқиронга атаб ғазаллар ёзганини тасдиқламоқда. У темурий шаҳзодалардан, жумладан, Мироншоҳдан мурувват кўрган. Нақлларга кўра шоир бир амалдордан 35 минг динор қарздор бўлиб қолганида Мироншоҳ уни тўлаб юборган экан. Баъзи олимларнинг таъкидлашича, машҳур Эрон олими ва ёзувчилари Ризоқулихон Ҳидоят (XIX аср), унинг набираси Содиқ Ҳидоят (1956 йили вафот этган) Қамол Хўжандий авлодларидан экан. Қамол Хўжандий 1401 йили Табрзда вафот этади. Унинг қабри Валиёнқўҳда бўлиб, илм-фан аҳли зиёратгоҳи ҳисобланади. Қамол Хўжандий замонасидаги барча билимларда, жумладан, илоҳиётда, ҳикматда камолот чўққисига етган кароматгўй, сеҳрангиз қудратга эга бўлиб, орифлар қаторидан ўрин олган. Унинг кўп манбаларида «Шайх» деб тилга олиниши орифлигини тасдиқлайди. Шунинг учун ҳам

авлиёлар ҳақидаги аксарият тазкираларида Қамол ҳам тилга олиниб, авлиё сифатида зикр этилади. Ривоят қилишларича, Сарой шаҳри яқинидаги бир қишлоқни баҳор ойларида доим сел босар экан. Бир сафар шайх Қамол ўша сел келадиган ҳудудга хайма уриб яшай бошлабди. Қаттиқ жала қуйиб, табиий офат юз берганда, сув ўз йўлини ўзгартириб, саҳрога қараб оқиб кетибди. Нақл қилишларича, шоирнинг Валиёнқуҳдаги ҳашаматли боғ қароргоҳида алоҳида бир ҳужра ҳам бўлган экан. У ерда ёлғиз ўзи яшаб, ҳеч кимни киритмас экан. Кунлардан бир кун одатдагидай тонг саҳарлаб эшик очилиб, шайх чиқмабди. Хизматкорлар эшикни очиб қарашса, шоир бир буйра устида ўлиб ётганмиш. Демак, Қамол Хўжандий умр бўйи орифона кун кечириб яшаган.

Қамол Хўжандийнинг фавқулодда руҳий қудрати ҳақида бошқа ривоятлар ҳам бор. Ундан бизга қадар мажозий ва орифона шеърларидан ташкил топган каттагина девонининг бир неча қўлёзма нусхаси сақланиб қолган. Остони Қудс (Машҳад), Боку, Душанбе, Санкт-Петербург шаҳарларидаги қўлёзмалар ҳазинасидаги дастхатлар нисбатан мукамал ва қадимийроқдир. Барча тазкиранавислар шоир девонининг 14 минг байтдан иборатлигини таъкидлашган. Аммо бизгача етиб келган нусхалардаги шеърлар 8 минг байт атрофида. Унда 4 қасида, 917 ғазал, 101 қитъа, 1 мустазод, 37 рубоий, 1 маснавий, 11 муаммо жамланган, ғазалларнинг кўпчилиги 7 байтдан иборат. Филология фанлари доктори, профессор А. Ҳайитметовнинг аниқлашича, Улуғбек Мирзо замонида яшаган адиб Тарозий адабиётшуносликка оид «Фунун-ул-балоға» китобида Қамол асарларидан 50 дан ортиқ иқтибослар келтириб, унинг туркийда ҳам шеърлар ёзганини таъкидлаган ва иккита тўртлигини мисол тариқасида кўрсатиб ўтган. Тазкирадаги у ёки бу шеърий санъатни кўрсатиш учун энг кўп мисол Қамол Хўжандий асарларидан олинган.

Қамол Хўжандий шеърлари ғоявий-тематик ҳамда бадий нафосат жиҳатидан ранг-барангдир. Аммо ғазалларининг асосий мавзуси анъанавий ишқ-муҳаббатдир. Айрим ғазалларида илоҳий ишқ, комил инсон ҳақидаги мулоҳазалар етакчи бўлса-да, аксарият шеърларида вафо ҳамда садоқат, инсонпарварлик, самимийлик, ошиқнинг турли-туман кечинмаларию маъшуқанинг бетакрор ҳусну-латофати, нозу-карашмаси, ағёрнинг ғаламислиги, тошбағирлиги ғоятда нафис бир

тарзда, халқона соддалик билан чизилган. Ҳижрон азобида куйиб, адою тамом бўлаётган ошиққа маъшуқанинг булут остидаги қуёшдек «ялт» этиб кўриниши жон бағишлайди. Шунинг учун ҳам Камол Хўжандий ғазалларидаги ишқ бу ҳаётга, яшашга, гўзалликка, яхшиликка, меҳр, истиқболга ишонч ва умид билан қарашнинг жозибали инъикосидир.

Кўз ёшимни қўну қўшнилар кўриб ҳайрон қолиб,
Дедилар: бузмасмикан бу сел бизнинг хонани,
Гарчи ғам дилни хароб этди ва лекин сен ўзинг,
Бир қадамла тиклагайсен кулбаи вайронани.

(Васфий таржимаси)

Камол Хўжандий ишқий ҳаю-ҳавас, ўткинчи инсоний ҳиссиёт деб эмас, балки ошиқнинг эҳтиёжи ҳаётининг мазмуни, маънавиятининг олий нуқтаси деб тушунади. Шунинг учун ҳам шоир асарларида ишқи илоҳий билан мажозий ишқ, кўпинча уйғун тарзда тасвирланади. Маъшуқанинг нозу-истиғносию, жабру-жафоси ошиққа куч-қудрат бахш этади, у висол онлари, ёрнинг лутфу-карашмасини соғиниб яшайди, айрилиқ азобидан нолимайди.

Гар тег кашад душману гар таъна занад дўст,
Қаъ аз тую савдон ту қаъған катавон кард.

(Душманим қатлим учун тег тортиб, дўстим таъна қилса ҳам сен ва сенинг хасратингдан кечолмасман).

Камол Хўжандий ғазалларида табиатнинг бетакрор жозибаси, чашмаю, анҳорларнинг зилол сувлари файзи тасвири ошиқ қалбидаги нозик ҳислар тизимига уланади кетади. Шоир ғазалларида биз Наврўз латофатию, булбуллар хониши, қўшиқчилар овозию, боғбонлар хиргойисини ҳис этамиз, боғу-бўстонлардаги шеър баҳсию, созу-қуй, тароналар унини эшитамиз.

Канори обу лаби чўйбору гўшан боғ,
Хуш аст бо санами сарвақд ба шарти фароғ.

(Демак, шоир учун анҳор лабию, боғ сайри сарвқомат ёри билан файзли ва тотлидир).

Жуда кўп тазкирачилар, айрим ўтмиш мутафаккирлари Камолни Ҳасан Деҳлавий анъаналарини муваффақият билан давом эттирган санъаткор сифатида эъзозлайдилар. Ҳасан даҳосидан файз топганини шоирнинг ўзи ҳам баъзи шеърларида эътироф этиб ўтади.

Хуллас, Камол Хўжандийнинг ҳар бир шеъри ошиқ қалб торининг оҳанги, маъшуқанинг сеҳрловчи, жонбахш сиймосининг сувратидир. Шунинг учун улар ўқувчи қалбини ҳамиша тўлқинлантириб, гўзалликка, жўшқин ҳаёт қаърига даъват этаверади; инсон қалбининг аллақандай ногоҳоний туйғулар билан тугёнга келтираверади. Унинг асарлари ўзбек шоирлари томонидан ҳамиша эъзозланган. Навоийдан тортиб барча шоирларимиз Камол Хўжандийни буюк санъаткор сифатида таърифлашган, унинг ғазалларига ўхшатмалар, мухаммаслар битган. Шоир девони ихчам тарзда Васфий таржимасида 1962 йили адабиёт нашриёти томонида Ҳаким Ҳомидий сўз бошиси билан нашр этилган. Адиб асарларининг тўла ўзбекча таржимаси ва нашрини яратиш ҳамон галдаги вазифа бўлиб қолмоқда.

ДИЛ ВА ЕРУ...

XII ва XV асрларда Марказий Осиё халқлари орасидан Шарқ ирфоний тафаккури тараққиётига улкан ҳисса қўшган бир тизим мутафаккир мутасаввуфлар етишиб чиқди. Исломиий аҳкомлар ўчоғи Бухородан етишиб чиққан Баҳовуддин Нақшбанд ана шундай сиймолардандир. У 1318 йили Бухоро яқинидаги «Қасри Ҳиндувон» (кейинчалик у олим шарафига «Қасри Орифон» деб атала бошланган) қишлоғида ҳунарманд оиласида дунёга келди. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида шогирди Муҳаммад Порсонинг «Қудсия», «Мақомоти ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд», Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс», Саййид Шарифнинг «Тарихи Роқимий», Амир Ҳамзанинг «Мақомоти Амир Саййид Кулол», Муборак ал-Бухорийнинг «Анис ул-толибин ва уд-датус соликин», Сайфиддин Али Сафийнинг «Рашаҳот ул-айнул ҳаёт» Ҳусайн Воиз Кошифий «Футувватнома» асарларида қимматли далил ва маълумотлар мавжуд. Ана шу манбалар асосида тадқиқот олиб борган Е. Э. Бертельс, С. Олимов, А. Афсаҳзод, Ҳ. Мирзозода, В. Зоҳидов, И. Мўминов, О. Усмонов, А. Ҳайитметов ҳамда Н. Комилов сингари олимлар бу буюк фай-

ласуфнинг тўла биографиясини яратишга қисман эришишган.

Шу илмий хулосаларга қараганда туғма, зийрак ва зукко бўлган Баҳовуддинни ёшлигиданоқ Хожа Муҳаммад Бобои Самосий тарбиялай бошлади. Зеро бир неча йил бурун «Қасри Ҳиндувон»да бўлган Самосий яқин оралиқда мана шу қишлоқда буюк бир шахс дунёга келишини башорат қилган эди. Унинг вафотидан сўнг эса Баҳовуддиннинг тарбияси билан ўша даврнинг машҳур мутасаввуфи Саййид Мир Кулол шуғулланади. Ана шу Саййид Мир Кулол Амир Темурнинг ҳам пири бўлган. Бу ҳақда «Темур тузуклари»да ҳам ишорат бор. Кейинроқ эса Абдухолиқ Ғиждувонийдан сабоқ олади. Олимнинг отаси Саййид Жалолиддин, онаси Биби Орифа бўлган.

Маълумки, Аҳмад Ясавий Бухоро мадрасаларини хатм этгач, устози Юсуф Ҳамадоний ўрнида мударрислик қилган. Уша кезларда Саййид Мир Кулол билан Абдухолиқ Ғиждувоний Аҳмад Ясавийдан таълим олишган. Демак, Баҳовуддин Нақшбанд бевосита Ясавий шогирдларидан ҳисобланади. У етти яшарлигида «Қуръони карим»ни тўла ёдлаб, хуш овоз билан қироят қилган.

Ун бир яшар Баҳовуддинни Саййид Мир Кулол ўзи билан Қаршига олиб боради. У бу ерда сўфизм назариясини пухта эгаллайди, устозларидан «махфий зикр» қоидаларини ўзлаштиради; орифлик шартларини ўрганади; ўн етти яшарлигида уйланади. Аммо Абу Муҳсин Муҳаммад Бакир ибн Муҳаммад Алиннинг «Мақомати ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд» китобида нақл этилишича, Саййид Амир Кулолдан дарс олиши тугагач, аммакиси Баҳовуддинни Самарқандга олиб боради. Машҳур дарвешлардан таълим олдиради. Кунлардан бир кун Баҳовуддиннинг тушига ҳазрати Ҳизр кириб: «Агар сен ҳақиқий сўфи бўлишни истасанг, хотининг билан алоқани узишинг керак», дейди. Шундан сўнг Баҳовуддин онласи билан ажрашади. Умуман, унинг камолотида «Ғойибдан нидо», «Хуфя зикр» пайтида кўз олдига пайғамбар, Сулаймон Ҳаким ота, Ҳизр, Иброҳим Адҳам каби машҳур авлиёларнинг келиши, башорат ўзининг ногоҳоний руҳий қудратга эга эканлигини сезиши муҳим омиллардан бўлган, ўтмишда яшаган буюк мутасаввуфларнинг ҳаётида Ҳизр башорати ёки ундан таълим муҳим ўрин тутган.

Гарчи Баҳовуддин оиладан воз кечган бўлса ҳам,

Ўзининг қатъий ақидаси «Дил ба ёру, даст-бакор» дан келиб чиқиб, деҳқончилик билан шуғулланган, отасининг ёнида туриб дастгоҳда гулли матолар тўқиган, мисга гул-нақш тушириш билан шуғулланган. Унинг лақаби-Нақшбанд ҳам Аллоҳ меҳрини қалбига жо этиши ва мисгарлигидан олинган. Баъзи тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, Баҳовуддин бир оз вақт шогирди Ҳалил султон ёки Қазон султон даргоҳида яшаган ва унинг бой кутубхонасидан фойдаланган. Айрим масалаларда султонга раҳнамолик қилиб турган.

Бухорога қайтиб келгач, шогирдлари Муҳаммад Порсо ва Алоуддин Аттор билан бирга Хуросон, Эрон ҳамда Ироқ орқали Ҳажга жўнайди. Улар йўлда Балх, Марв, Ҳирот, Нишопур, Бағдод ва Дамашқ каби ўнлаб шаҳарларда бўладилар: Юсуф Ҳамадоний, Боязид Бостомий, Жунайд Бағдодий, Мансури Халлож, Абу Абдулло Маҳосиби сингари машҳур сўфи-машойихлар, Шарқ сўфизм таълимотининг алломалари мақбараларини зиёрат қиладилар ва «анал ҳақ» ижодкорига катта ҳурмат кўрсатадилар.

Машҳур тасаввуф донишманди, Бағдодда мадраса қурдириб, ўн йил давомида 13 фандан дарс берган Абулқодир Гелоний-Ғавсул Аъзам (XII аср) Мансури Халложга хайрихоҳ бўлиб, унинг ақидасига тарафgirлик қилган. Баҳовуддин Нақшбанд ҳам шогирди Муҳаммад Порсога: «Мансур қалбида ишқ оташининг алаңаси бор эди. Гирд-атрофидагилар ана шу шуълани кўра олмай, уни дастgirлик этмади. Мен ўшанда Халлож ёнида бўлганимда, уни қўллаб-қувватлардим», деган экан. Бу эса Нақшбанднинг: «Худо билан бирга бўлмоқ лозим, у бизнинг вужудимизда бўлмоғи зарур», деган фикри билан ғоятда мутаносибдир. Уч йилдан сўнг улар Бухорога қайтишади. Бундан кейинги барча ҳаётини Баҳовуддин Нақшбанд худо йўлига хизмат қилишга, муридлару шогирдларга дарс бериш, амри-маъруф ўтказиш, уларга «зикри хуфя» қондаларини сингдириш, кўпроқ дарвишлар даврасида бўлишга интилади. Манбаларнинг гувоҳлик беришича Муҳаммад Порсо ва Алоуддин Атторлар унинг нутқлари, ҳикматли сўзларини ёзиб, тўплаб юрган. Ўтмишда яратилган «Ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд мақомотларига» кирган барча гаплар, устознинг фикрлари, унинг даҳоси хусусидаги кўплаб маҳобатли афсоналар ана шу манбалардан олинган ёки уларга суяниб ёзилган.

Ҳазрати Баҳовуддин касалланиб қолгач, умри поё-

нига етаётганини сезиб, Бухоро четидаги бир карвонсаройга бориб ўрнашган. Кўплаб шогирдлар, дарвешлар қуршовида бир неча кун яшаб, 1389 йилнинг март ойида оламдан ўтган.

У ўзигача ўтган барча сўфи, машойихлар таълимотини пухта эгаллади ва бу соҳада ўзича қуйидаги йўналишни белгилади: таълимотнинг асосини жавонмардлик — барча инсонларга яхшилик қилиш, ортиқча молдунёга ружу қилмаслик, ўз қўл кучи, кўз нури эвазига кун кечириниш, бировларнинг дардига малҳам бўлиш, иложи борича қўлга киритилган ноннинг ярмини бир муҳтожга бериш, дилзор бўлмаслик, фарз ва суннатларни бировга кўрсатиш учун ёки бошқалар ижро этаётгани учун эмас, балки қалбдан, хуфя, бажариш ташкил этган. У асосан турли касб эгаларининг давраларида, усталар расталарию, гузарларда, карвонсаройларда фаолият кўрсатган. Бунда ўн бир шарт дастур сифатида қўлланилган:

1. Хуши дар дам, яъни шу тариқат аъзоси — солик худо шарофига қлинадиган хуфя зикр пайтида хушҳол ва хушчақчақ юрмоғи лозим.

2. Назар дар қадам, яъни солик ҳамиша хушёр бўлиб, паришонхотирликка йўл қўймаслиги зарур.

3. Сафар дар ватан, яъни юксак ахлоқ соҳиби бўлган солик атроф-муҳит бағрида кезиб юрсин, юрт кўрсин, одамлар орасида бўлсин.

4. Хилват дар анжуман, яъни солик зоҳиран халқ билан, ботинан холиқ билан бўлсин.

5. Ёд кард, яъни солик худо ёки билан яшамоғи, зикрга фарқ бўлмоғи лозим.

6. Бозгашт, яъни солик ҳамиша худо ишқида ботинан муножот айтиб юрмоғи даркор.

7. Нигоҳдашт, яъни солик хаёлини бир жойга йиғиб, хотиржам юрмоғи лозим.

8. Ёддошт, яъни солик ваҳдати вужуд таълимотини билмоғи керак.

9. Вуқуфи замони, яъни солик ҳамиша ўз вақтини ҳисоблаб юриши, унинг қанчаси яхшиликка, қанчаси ёмонликка кетганини билиб туриши зарур.

10. Вуқуфи адади, яъни солик ҳамиша ўзининг ягоналигини, танҳолигини назарда тутмоғи керак.

11. Вуқуфи қалб, яъни солик хуфя зикрда фарқ юриб, дилида Аллоҳни сақлаши билан хотиржам юрмоғи керак.

Нақшбандийлик тариқати аъзолари, тарафдорлари

олдига қўйиладиган бу талабаларнинг тўрттаси, яъни «Хуши дар дам», «Назар дар қадам», «Сафар дар ватан», «Хилват дар анжуман» энг асосий шарт сифатида кенг тарқалган.

Баҳовуддин Нақшбанд 73 йиллик умри давомида Навоий таъбири билан айтганда, кўплаб «авроқ муннақаш этган» бўлса-да, унинг тўла илмий мероси бизга қадар сақланиб қолмаган. Аммо «Чаноқ қалъа» (1909 йил), «Бухорои шариф» (1912 йил), «Шўро» (1914 йил) журнал ва газеталаридаги маълумотларга қараганда буюк мутафаккир тасаввуф назарияси ва амалиётига доир 13 та асар ёзган. Улар орасида «Ҳаётнома», «Далили ошиқон», «Одоб ал-соликин» («Муридлар одоби») «Насиҳат ул-соликин», («Муридлар учун насихат») асарлари алоҳида аҳамиятга эга эканлиги уқтирилган. Лекин негадир Абдулаҳад Хўжаев ўзининг «Махдуми Аъзам» («Мулоқот» журнали, № 3—4, 1993 йил, 45-бет) мақоласида сўнги икки асарни бу шайх китоблари сирасига киритган.

X—XI асрларда айрим мутасаввуф машойихлар орифликдаги таркидунёчиликка, мистика — ўзлигидан воз кечиш сингари хатти-ҳаракатларга ўзгача назар билан қарашга, сўфизм назариясининг баъзи жиҳатларига ислоҳ киритишга интиладилар. Тасаввуфнинг машҳур донишманди Абулҳасан Харрақоний уч ўғилнинг бирини темирчига, иккинчисини дурадгорга, учинчисини қуролсозга шогирд қилиб беради. Муридларидан бири: «Ахир фарзандларингиз ҳунар эгаллаш билан банд бўлса, комиллик йўлидаги фарз ва суннатларни ўз вақтида бажара олмайдилар-ку», деб сўраганида, «ошиқларни қўли ишда, қалби ёрда бўлмоғи лозим, улар текинхўрлик, таъмагирликка ўрганмасликлари керак», деб жавоб берган. Баҳовуддин Нақшбанд ана шу фикрни бир таълимот даражасига кўтаришга, сўфизм турмушига, инсон ҳаётига яқинлаштиришга муваффақ бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, сўфизм таълимотида ислохотчи, янгилик яратувчи унвонига муяссар бўлган Нақшбанд ҳаёти ва ижодий мероси энди ҳар томонлама чуқур ўрганилмоқда.

ДАҲОЛАР ДАВРАСИДА

Маънавиятимиз тарихида шундай сиймолар борки, улар фаолиятини маълум бир соҳа билангина боғлаб

ўрганиш мушкул. Чунки бундай зоти киромийлар ўз мартабалари, вазифаю мавқелари тақозоси ўлароқ маданий-маърифий, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларига дахлдордек туюладилар. Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро ҳам ана шу зумрага кирадиган буюк шахслардан ҳисобланади.

Бўлажак султон, илм-фан, адабиёт ва санъат ҳомийси, кўп аҳли фазлнинг тарбиятгари Ҳусайн Бойқаро 1438 йили Ҳиротда зодагон оилада дунёга келади. Заҳририддин Муҳаммад Бобур уни «Қарим ут-тарафайн», яъни ҳар икки томондан ҳам насаби Амир Темурга боғланади, деган. Унинг отаси Фиёсиддин Мансур Мирзо ҳам, онаси Феруза бегим ҳам бевосита Соҳибқирон авлодидан. Етти ёшида отадан етим қолган Ҳусайн Мирзо ўн тўрт ёшигача илм ўрганиш билан машғул бўлди. 1452 йили Абулқосим Бобур Мирзо саройига ишга кирган Ҳусайн Мирзо ижтимоий-сиёсий ишларга шўнғиб кетади. Бироз вақт Самарқандда бўлган Ҳусайн Мирзо яна Ҳиротга қайтиб, Абулқосим Бобур саройида хизматни давом эттиради. Хуросон ҳокими 1457 йили вафот этади. Ҳусайн Марв, Жом ва Моҳан вилоятлари ҳокими Санжар Мирзо ҳузурига боради ва унинг қизи Бека Султон бегимга уйланади. 1469 йилнинг март ойигача турли вилоятларда жангу жадаллар билан юрган Ҳусайн Бойқаро Абусайид Мирзо вафотидан сўнг Ҳиротни эгаллайди, натижада унинг номига хутба ўқилади. Апрель ойида Навоий Самарқанддан келиб, дўстини бу зафар билан муборакбод этиб, «Ҳилолия» қасидасини ёзади. Ёдгор Муҳаммад, Султон Аҳмад Муштоқ ҳамда Улугбек Кобулийлар исёнлари, ўғиллари билан бўлган можароларни ҳисобга олмаганда Ҳусайн Бойқаро яқин 38 йил давомида мамлакатни тадбиркорлик билан бошқаради. Жасоратли ва тадбиркор ҳукмрон, маънавият ва маърифат пушту паноҳи, зукко донишманд, нуктафаҳму нозикбин шоир Ҳусайн Бойқаро 1506 йили юрак хасталигидан вафот этган. Унинг 13 қизи ва 14 ўғли бўлган. Шаҳаншоҳнинг жасади Ҳиротда ўзи қурдирган мадраса ичидаги мақбарага дафн этилган. Ҳозир мақбара вайрон бўлган, қабр ва унинг устига ўрнатилган «Санги ҳафт қалам» сақланиб қолган.

Унинг замонида Хуросон мулкида нисбатан тинчлик, адолат ўрнатилади, иқтисодий ҳаёт, савдо-сотиқ ривожланади, юзлаб карвонсаройлар, работ, кўприк, мактаб, мадраса, масжид, хонақоҳ, ҳаммом, табат-

хонаю етимхоналар, сув ҳавзалари қурилади, каналлар қазилади, боғлар барпо этилади, султон, шаҳзодалар, амирлар, ҳатто, малика-бегимлар ўз номларидан масжид, мадраса қуришга киришиб кетишади. Ҳирот чинакам маданий қурилиш майдонига айланади.

Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида турли юрлардан Ҳиротга юзлаб олимлар, санъаткорлар оқиб келишади. Натижада табобат, тарих, тил, адабиёт, хандаса, тасвирий санъат, китобат санъати, қоғоз ишлаб чиқариш, мусиқа, томоша санъати, хуллас, илм-фан, маънавиятнинг барча жабҳалари гуллаб-яшнади: кўп-лаб ёш ижодкорлар балоғатга етиб, бебаҳо дурдоналар яратишди. Султон Ҳусайн Бойқаро даврида Ҳирот маданий ҳаётининг гуркираб яшнаши ҳақида Бобур «Султон Ҳусайн Мирзонинг замони ажаб замона эди. Аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис, Ҳирий шаҳри мамлу эди. Ҳар кишинингким, бир ишга машғуллиги бор эрди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолга тегургай», деб ёзади «Бобурнома»да. Камолиддин Беҳзод, Маҳмуд Музаҳҳиб, Султон Али Машҳадий, Биноий, Васиғий, Кошиғий, Ҳилолий сингари ўнлаб алломалар ана шу муҳитда камолга етганлар. Султон Ҳусайн Бойқаронинг бу соҳадаги жонбозлигини Абдураҳмон Жомий билан Алишер Навоий каби даҳолар қўллаб-қувватлаб турдилар. Хусусан Алишер Навоий султоннинг бу фаолиятини йўналтиришда ҳамша саркорлик, ҳамрозлик вазифасини ўтади.

Ҳусайн Бойқародан бизга қадар шеърлар девони ва Навоий ҳақидаги бир рисола мерос қолган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек тилини давлат тили, ўқиш-ўқитиш, бадий ижод тили даражасига кўтарган Ҳусайн Бойқаро — Ҳусайний она тилида гўзал ғазаллар битган.

Ҳусайнийнинг яқин дўсти, бутун сиёсий ва маданий фаолиятида энг яқин кўмакдоши Навоий «Мажолис ун-нафоис»нинг саккизинчи мажлисини шоир ижодига бағишлаган. «Ул ҳазратнинг хўб ашъори ва марғуб абёти бағоят кўпдур ва девон ҳам мураттаб бўлубтур», деган. Навоий шоир ғазалларининг биринчи байтларини келтиради. Айни пайтда муаллиф ҳар бир матлабнинг мазмун, гоёвий йўналиш ҳамда бадийлиги жиҳатидан тўлиқ баёни ва таҳлилини ҳам беради. Ҳусайний девонидаги ғазаллар фақат ишқ мавзусида бўлиб, унда лирик қаҳрамон кечирмаларининг бошқа санъаткорлар илғай билмаган қирралари юксак маҳорат би-

лан тасвирланади, гаройиб лавҳалар китобхон кўз ўн-
гида жилваланади, камёб бадий сўз воситалари қўл-
ланилади: агар масиҳо нафаси бир неча ўликка жон
бахш эта олса, маъшуқанинг лаъли лаби, ширин гуф-
тори «юз минг ўликни» тирилтиради,

Гар Масиҳо умрида тиргузди бир неча ўлик,
Дилбарим юз минг ўлукни тиргузур гуфтор аро.

Қуйидаги байтларда эса ошиқ қалби тугёнининг ўз-
гача оҳанглари айрича бадийликда, Ҳусайнийга хос
нозикликда ифодаланган:

Қўйлаги гулгунмидир ё гул юзининг аксидир,
Ё қуёшнинг тобидин гардун уза қўймиш саҳоб.
Томса бағрим қони ўқидин, чиқар кўнглимдин оҳ,
Дуд ўлур чун қонини ўт узра томизса кабоб.

*(Фалак узра пайдо бўлган қизил алвон ёримнинг қўй-
лагими ёки гул юзининг аксими? Ё қуёш изими? Ер
ўқи теккан ошиқ бағридан оққан қон таъсирида торг-
ган оҳ тутуни, ўт узра кабоб қони томғандаги кўтарил-
ган тутунга ўхшайди. Мижгон ўқидан жароҳатланган
ошиқ ҳолати оташ устида жизғанак бўлаётган кабобни
эслатади):*

Шоирнинг «Хижил», «Йўқ», «Ниҳон» радифли ўнлаб
ғазаллари ҳам мумтоз шеърятимиздаги яқпора ғазал-
ларнинг энг яхши намунаси ҳисобланади. Шунини ало-
ҳида таъкидлаш керакким, «оқибат бўлмай васли дил-
хоҳинг сенинг» деган Ҳусайний ёрнинг жабру жафоси,
бевафолигидан шикоят замирига даврондан етган ази-
ят, ташвишлардан дилгирлигини сингдириб юборади.
Бундай ҳолатларда соқийга мурожаат этиб, «дамо дам
соғар узатиб «дардини» дафъ этишни илтижо қилади.
«Ҳар неча тухми вафо эксам, жафо берди самар», хо-
лик мени жабр тортишга яратгандек «кўнглима бир неча
андуҳи даврон», «жонимга даврон жабр ҳам» деган
шоир бошқа бир ғазалида қуйидагиларни таъкидлай-
ди:

Кеча-кундуз жонима, ваҳким балолар юз қўюб,
Шом то субҳ уйқу йўқдин кўнглима юз минг ситам.
Эй Ҳусайний, мотамим шарҳини дедимки ёзай,
Сўзидин ҳам сафҳага ўт тушди, ҳам куйди қалам.

Юз балоларга гирифтор бўлган лирик қаҳрамон дарди, изтироби шу даражада оташборким, унинг шарҳини ёзмоқчи бўлса, қоғозу қалам ёниб кетади. Бундай дардчил байтларни ўнлаб ғазалларда учратиш мумкин.

Навоийдан тортиб барча тазкиранавислар Хусайнийни «қилни қирқ ёрадиган» шеършунос эканлигини таъкидлаганлар. Бир адабий баҳсда Хусрав Деҳлавий байтини ҳаммадан кўра Хусайний мантиқан тўғри таҳлил этиб, барчанинг эътирофига муяссар бўлгани ҳам бунни тасдиқлайди. Шоир асарларидаги мутлақо янги юзлаб бадий-тасвирий воситалар, радифу қофиялар, ўзбекона сўзлар шундан далолат беради. Ёр лабидаги қора холни «бол устига қўнмиш чибин»га, маъшуканинг қомату рухсорини «сарв узра унган гул»га қиёслаш, хатти меҳрни «хатти мусҳаф»га тенглаштириш ўша давр ғазалиётида фақат Хусайний қаламига хос ҳодисадир. Шоир бошқа замондошларидан фарқли ўлароқ арабча ва форсча сўз ҳамда тасвирий унсурларни жуда кам қўллайди. Ишлатганда ҳам «турктоз», «ҳамсол», «саъди кавкаб», «моҳрухсор», «ғайр аз» каби ўша вақт ўзбек шоирларида учрамайдиган сўзларнигина ишлатади.

Хулоса қилиб айтганда, Хусайний асарлари XV аср ўзбек ғазалиётининг муайян зарварақларини ташкил қилади.

УСТОДГА ЁДНОМА

XV аср Шарқ илм-фани зарварақларини кўздан кечириар эканмиз, ҳар бир саҳифа бўстонида улуғ бобокалонимиз, устод санъаткор Алишер Навоийнинг муборақ нафаси эсиб туради. Зероки, бу обидалар Навоий маслакдоши ёки шогирди, шоирнинг моддий ва маънавий кўмаги билан камолотга етган, улуғ шоир ижод мактабидан сабоқ олиб, унинг қутлуғ анъанасига содиқ бирор санъаткор томонидан яратилган бўлади. Машҳур ёзувчи Садриддий Айнийнинг аниқлашича Суҳайлий, Сайфий, Осафий, Биноий, Қотибий, Ҳилолий, Кошифий, Мушрифий, Биҳиштий, Фаҳрий сингари ўнлаб шоирлар бевосита Навоийнинг моддий ва маънавий ёрдамида камолот чўққисига кўтарилган.

«Бадоеъ ус-саноеъ» асарининг муаллифи Атоулло Маҳмуди Хусайний ҳам машҳур мутафаккир ёрдами,

мададидан баҳраманд бўлган ижодкорлардан ҳисобланади.

Атоулло Маҳмуди Хусайний XV асрнинг 30—40-йиллари ўртасида Нишопурда туғилиб, Ҳиротда таҳсил кўради, тез орада адабиёт билимдони сифатида шуҳрат қозонади. Истеъдодли адабиётшуноснинг доврўғини Навоий ҳам эшитади. Навоий Атоулло билан шахсан танишиб, уни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлайди. Машҳур тарихчи Ғиёсиддин Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» асарининг тўққизинчи бобида ҳикоя қилишича Ҳиротнинг «Ихлосия», «Султония» сингари катта мадрасаларида мударрислик қилган Атоуллога Навоий давлат ҳисобидан маош ажратган ва «жаннатмисол» ҳовли инъом этган. «Хулосат ул-ахбор», «Мақорим ул-ахлоқ», «Мажолис-ул-нафоис» каби манбалардаги маълумотларга қараганда, Навоий Атоуллонинг ҳаёти ва фаолиятини доим кузатиб борган, ўз ҳузурига чорлаб адабиётшунослик масалалари бўйича суҳбатлар қурган, бадий санъатга доир асар яратишга ундаган. «Бадоеъ ус-саноеъ» ана шу кўмак ва даъват натижасида юзага келган асардир.

Атоулло Маҳмуди Хусайний адабиётшуносликка доир бир неча асарларнинг муаллифи, истеъдодли шоир ҳисобланади. Афсуски, ҳозиргача ана шу забардаст донишманднинг ҳаёти ва ижодий мероси эътибордан четда қолиб келмоқда. Айрим мақолалардаги Атоуллога доир фикрлар чалқаш, ноаниқ. Истеъдодли шарқшунос олим профессор Р. Мусулмонқулов яқин ўн йил давомида олимнинг ижодий меросини ўрганди, дунё кўлөзма хазиналаридаги асарларнинг нусхаларини қиёсий таҳлил этиб, «Бадоеъ ус-саноеъ»нинг илмий-оммавий нашрини («Ирфон» — 1974) яратди. «Атоулло Маҳмуди Хусайний ва форс-тожик шеърини поэтикаси масалалари» рисоласини ёзди. Олимнинг кўп йиллик заҳмати натижасида шоирнинг ҳаёт йўли ва ижодий мероси мукамал аниқланди. Тадқиқотчи китобга ёзган «сўз бошиси» ва илмий рисоласида Атоулло ва унинг «Бадоеъ ус-саноеъ» асарининг яратилиши ҳақида фикр юритиб, Алишер Навоий билан Атоулло ўртасидаги яқин дўстлик, ижодий ҳамкорликни алоҳида қайд этади, XV аср адабий-назарий қарашларида катта бир воқеа бўлган бу асар бевосита Навоийнинг хоҳиши, моддий-маънавий ҳомийлиги туфайли яратилганлигини исботлайди ва «бу бир томондан, у (Навоий)нинг олижаноб инсон, олим ва адибларнинг мураббий-

си ҳамда ҳомийси эканлигини кўрсатса, иккинчи тарафдан, ўзбек ва тожик халқларининг икки улуғ фарзанди ўрталаридаги самимий муносабатларни кўрсатади».

Ҳақиқатан ҳам Навоий билан Атоулло бир-бири билан доим мулоқотда бўлган, бир-бирларининг ижодий ишларини ҳамиша кузатиб борган. Навоий «Мажолис ун-нафоис»да Атоуллонинг истеъдоди ҳақида самимий фикрларни айтиб, бир ўринда «Бадоеъи Атоий» номли асар ёзаётганлигини таъкидласа, кейинроқ бу асарни битиб, «баёзга борғони» ни айтади.

«Бадоеъ ус-саноеъ» — «Дебоча» ва «Хотима»дан ташқари уч катта бобдан иборат. Унда 150 га яқин сўз санъати ва қисман адабиётшунослик терминларининг қонун-қоидаларини баён этиб, изоҳ беради, машҳур шоирлар ва ўз шеърларидан намуналар келтиради. Кўп адабиётшунослардан фарқли ўлароқ Атоулло санъат ва терминларни мукамал ёритади, муфассалроқ шарҳлаб, характерли далиллар келтиради. Асар жуда катта адабий, назарий, илмий аҳамиятга эга бўлиши билан бирга, адабиёт тарихини, айрим адабий-тарихий ҳодисалар ва фактларни ўрганишда ҳам ғоятда қимматли манба ҳисобланади. Зероки, Атоулло элликка яқин шоирлар ижодидан мисоллар келтирган, машҳур санъаткорлар билан бир қаторда ҳали илмфан аҳлига қам маълум бўлган Баҳромий, Ризоий, Нишопурий, Котибий, Назирий каби ижодкорларнинг шеърларидан ҳам намуналар берган.

«Дебоча»да Атоулло ўз асарини «мулку миллатнинг қуввати» Алишер Навоийга бағишланганини алоҳида таъкидлайди. Бундан ташқари олим «Бадоеъ ус-самоеъ»нинг кўп жойларида, турли муносабатлар билан Навоийни қайта-қайта тилга олади, унга атаб ёзган шеърларини илова қилади, шоир асарларидан байтлар келтиради. Атоуллонинг Навоий ҳақидаги фикр ва шеърлари улуғ шоир ҳаёти ва ижодининг айрим томонларини ўрганишда жиддий аҳамиятга молик. Ўз устоди, ҳомийсига атаб битилган мазкур асарнинг кўп ўринларида Навоий билан бўлган муносабати ҳақида самимий ва мамнуният билан ёзади. Чунончи, Алишер Навоий ниҳоятда муҳташам мадраса қурдиргани, 1486 йилнинг 9 июлида унинг очилиш маросими бўлганини қаламга олади:

Чун мадраса сохт Мир бо илму адаб.

Фармуд маро ифодаи аҳли талаб.

Чун дар шашуми моҳи ражаб кард ихлос,
Таърих талаб аз «шашуми моҳи ражаб».

(Мир (Навоий) илм-фан билан мадраса қуриб, мени унга мударрис этиб тайинлади. Бу воқеа ражаб ойининг олтинчисида бўлгани учун унинг тарихини «шашуми моҳи ражаб»дан той).

Дарҳақиқат «шамшуми моҳи ражаб»нинг тарих моддаси ҳижрий 891 йил, ражаб ойининг олтиси, мелодий 1486 йил 9 июл бўлади. Айрим насрий ва шеърий мисраларда эса, бевосита буюк шоирнинг ҳаёти ҳамда фаолияти билан боғлиқ саналар, воқеалар зикр қилинади.

Қуйидаги тўртликда Алишер Навоийнинг Астрободга ҳоким этиб юборилиши санаси ўз ифодасини топган:

Он мири олисайр — Алишер
К-ўрост камоли фазлу тадбир,
Чун кард қабул боз аморат,
Таърих шудаш: «аморати мир».

(Фазлу-тадбирда комил бўлмиш ул жаноб Мир Алишер яна амирликни қабул этганда тарихи «аморати мир» бўлди).

«Аморати мир»нинг тарих моддаси ҳижрий 892, мелодий 1487 йил бўлади.

Саҳли мумтанеъ — «осону номумкин» истилоҳини шарҳлар экан, Атоулло Навоийнинг «туркий ва форсий тилдаги асарлари» ҳам «саҳли мумтанеъ»дир, — дейди, «бу китоб ул ҳазратнинг давлат ва ҳимматда таъблари, даъватлари билан ёзиб битказилди» деб алоҳида таъкидлайди. (204-бет).

Атоулло Маҳмуди Ҳусайний мададкори ва ҳомийси Навоийга асарларининг манзур бўлишини истар, «унда бирон бир хато учраса, узр рақамин чекиб, мушк ҳиди анқиб турувчи қаламлар билан ислоҳ этишларини» (12-бет) хоҳлар эди. Алишер Навоий ўз вақтида «Маълум эмаским, бу фанда ҳаргиз ҳеч киши онча жомеъ ва муфид китоб битмиш бўлғай» («Мажолис ун-нафоис»), деб рисолани юксақ баҳолаган эди.

Атоуллонинг «Бадоеъ ус-саноъ» асари дастхат нусхадан академик Алибек Рустамов томонидан ўзбек ти-

лига ҳам (1981) таржима қилинган. Таржима хусусида шунга таъкидлаш лозимки, «Бадоеъ ус-саноеъ» назарий асар бўлгани учун услуби оғир, адабий терминлар XV аср адабиётшунослиги анъаналарига қатъий риоя қилинган ҳолда қўлланилган. Мутаржим асл нусхани бус-бутун сақлашга муваффақ бўлган. Матндаги кўпгина термин ва ибораларнинг тутиб қолиниши, шеърий парча, мисолларнинг аслини текст таркибида келтириб, мазмуни ёки шарҳини изоҳда берилиши ҳам мақсадга мувофиқдир.

Асар охирида мураккаб иборалар, термин, бирикма ва турли ном, атамаларнинг изоҳи, шарҳлари берилган, шеърий парчаларнинг таржимаи келтирилган. Изоҳ ҳамда шарҳларнинг ўзи ҳам қимматга молик бўлиб, улар китобхонни Шарқ илм-фанининг турли соҳалари бўйича билимини оширишга хизмат қилади.

Марказий Осиё халқлари адабий-эстетик қарашлари тарихнинг айрим жиҳатларини ўрганиш, Навоий фаолиятининг баъзи томонларини янада тўлароқ тасаввур этишга ёрдам берадиган бу китоб ҳозирги адабиётшунослик, айниқса, арузшуносликда муҳим дастурил-амал бўлиб қолади.

ЧЕҲРАКУШОЛАР САРВАРИ

XV аср Шарқ илм-фани, маданияти тараққиёти тарихида ўзига хос бир палла бўлдики, Амир Темур 150 йиллик мўғул истилосига барҳам бериб, тadbиркорлик, жасорат ва ақл-заковат билан улкан бир давлатни ташкил этди. Унинг бемаҳал вафотидан сўнг тўрт йил вoрислик учун жанг бўлган эрса-да, Шоҳрух даврида 40 йил жиддий урушлар юз бермади. Темурий шаҳзодалар тўпланган сон-саноксиз бойликлару, турли минтақалардан жалб этилган ҳунармандлар, олимларни маданият, илм-фан, санъат, бадий ижод, меъморчиликни раванқ топтиришга сафарбар этдилар. Натижада Ҳирот, Самарқанд, Балх, Бухоро шаҳарларида маданий ҳаёт, санъат гуллаб яшнади. Жумладан, Мирзо Бойсунқур ташкил этган Ҳирот «Нигористон»ида кўплаб санъат ва ҳунар эгалари» (Хўжандий) тарбияланади. Булар бутун Шарқ нафис санъати, илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшадилар. Ана шулардан бири даҳо санъаткор — «Шарқ Рафаэли» деб ном қозонган мусаввир Камалиддин Беҳзоддир.

Камолиддин Беҳзод 1455 йили Ҳиротда зиёли оила-сида дунёга келади. Ёшлигида ота-онасидан етим қолган Беҳзод мустақил савод чиқаради, наққошлик, чеҳракушоликка меҳр қўяди. Йигитлик онларида шоҳ китобдори Амир Руҳуллоҳдан рассомлик сирларини ўрганади, кейин эса ўзи мустақил равишда Ҳусайн Бойқаро кутубхонасида китобларга зийнат беради, ихчам суратлар, миниатюралар чиза бошлайди. Бу орада у Султон Али Машҳадий ва Сайидахмад Табрезийлардан наққошлик бўйича таълим олди. Беҳзод камолоти ва ижодининг равнақида Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг маънавий ҳамда моддий ҳомийликлари муҳим омил бўлади. Ҳусайн Бойқаро эса уни 1487 йили ўз саройининг китобдори этиб тайинлаб, чорбоғи ўртасида ижодхона қуриб беради. Кутубхонадаги музаҳҳиб, ҳалқор, заркўб, лаввоҳ, саҳҳоф, жадвалкаш, наққош ва қоғозрезу-давогчилар бевосита Беҳзод раҳбарлигида ишлашарди. Худди шу даврда Ҳирот нафис китоб ва тасвирий санъатнинг марказига айланади, юзлаб китоблар, баёзлар кўчирилиб, зийнатланиб, маданиятимизнинг зарварақларига айланади.

Исмоил Сафавий 1512 йили Ҳиротни забт этгач, ҳаммаёқни вайрон қилади, маърифат масканларининг кули қўкка соврилади, кўплаб ҳунар эгаларини, жумладан, Беҳзодни Табрзга олиб кетади. Беҳзод бу ерда ҳам шоҳ кутубхонасида ишлайди. ҳамда тахт вориси ёш шаҳзода Таҳмаспга рассомлик сирини ўргата бошлайди. 1524 йили Исмоил Сафавий вафот этиб, ўрнига 12 яшар Таҳмасп тахтга ўтиради. Лекин сарой атрофидаги маш-машаларга бардош беролмаган Беҳзод Ҳиротга қайтиб, яна ижодга шўнғийди ва 1535 йили вафот этади. Унинг қабри Ҳирот яқинидаги Мухтор тоғи этагида, мақбараси илм-фан аҳлининг зиёратгоҳи сифатида сақланмоқда.

Беҳзоддан бизга қадар ранг-баранг жанрларда кўплаб асарлар қолган. У Шарқ тасвирий санъатини жанр, мавзу, ғоявий йўналиш, тузилиши, ранглар таносиб, шакл ва воқеалар муносаббати жиҳатидан янги тараққиёт чўққисига кўтаради. Оддий ҳаётини воқеа-ҳодисалардан тортиб, машриқ замида кенг ёйилган анъанавий лавҳалар асосида гўзал миниатюралар чизди, даҳо алломаларнинг шоҳ асарларини, тарих китобларини беади, замонасидаги буюк шахсларнинг аксиопретини яратди.

Мусаввирнинг дастлабки миниатюралари Султон

али Машҳадий томонидан кўчирилган Саъдийнинг «Бўстон» асарига 1478 йили чизилган асарлардир. Бу дастнавис Дублиндаги Честер Битти кутубхонасида сақланмоқда. Ундаги ўндан ортиқ миниатюраларда шоҳлар, зодагонлар, олиму-фузалолар, ошиқу-дарвешлар, дашту-сахро, боғу-роғлар, анҳору-чашмалар сеҳрангиз бўёқларда тасвирланган. 1488 йили «Бўстон»ни Султонали Машҳадий Хусайн Бойқаро хохишига кўра кўчиради, Ерий Музаҳҳиб зийнатлайди. Беҳзод эса унга 6 та сурат чизган ва тагига «Амали Беҳзод» деб қайд этган. Ушбу дастхатдаги асарларда табиат манзаралари, гулзор ва ўрмонзорлар, зилол сувли чашма, анҳор, шоҳлар ва сипоҳийлар, илм-фан аҳли, ошиқ-маъшуқалар, сарой аъёнлари, оддий меҳнаткаш халқ вакиллари сиймоси юксак санъаткорлик билан тасвирланган.

1467 йили Шерали Хаттот машҳур тарихчи Шарофуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сини кўчирган. Мазкур дастхат Амриқонинг Балтимор шаҳридаги Жон Хопкинс университети кутубхонасида сақланмоқда. Асардаги 12 та расмнинг саккизтаси Беҳзод мўйқаламига тааллуқли бўлиб, уларда шоҳ саройидаги қабул маросимлари, жанг манзаралари, бинокорлик жараёни, ов палласи акс этган. Характерлиси шундаки, ушбу миниатюраларда иштирок этувчилар қиёфаси табиат манзаралари, қаср ва уй анжомлари билан ғоятда мутаносиб-пайваст тарзда тасвирланган; ҳар бир шахс ўз қиёфасига эга, анжому либослар шарқона миллий руҳ ҳамда шаклдадир, оммавий лаҳзалар тасвирида санъаткор ранглар таносибининг энг нозик жиҳатларини сақлашга эришган.

Шайх Саъдий ҳикоятига чизилган «Доро ва йилқибоқар» миниатюрасида Шаҳаншоҳнинг осмонўпар тоғ этагидаги ям-яшил ўтлоқда йилқибоқарлар билан учрашиб, киборларга хос шавкат, виқор ва келбат билан қилаётган суҳбати, иккинчи отбоқарнинг саночдан қимиз олиб тавозе билан узатиши акс топган бўлса, «Амир Темур саройида қабул» суратида мутлақо бошқача манзара кўзга ташланади. Боғ ўртасидаги муҳташам сарой. Уртада Амир Темур салобат тўкиб ўтирибди. Унг қўл томонида сарой аъёнлари, чап томонида эса турли мамлакатлардан Соҳибқирон қабулига келган меҳмонлар. Улардан ташқари икки киши эшик олдида турибди, бир неча қора танли аёллар ҳам бор. Рассом ана шу шахсларнинг ҳар бирини фақат ўзига хос қиёфада

ва турли-туман рангларда тасвирлаган. Айни пайтда яхлит мазмун ифодаланиши, ягона композицион қурилишга эга бўлишига эришган. Бошқа бир суратда «Хиванинг забт этилиши» манзараси ниҳоят даражада кўтаринки, жанговар руҳда тасвирланганки, асарни томоша қилган киши Беҳзоднинг муҳораба лаҳзаларини, аламон жанг манзараларини кичик ҳажмдаги суратларда нақадар юксак маҳорат билан акс эттира олганлигининг гувоҳи бўлади.

Агар Беҳзод ижодининг дастлабки йилларида кўпроқ тарихий, замонасининг долзарб (масжид қурилиши, туялар жанги, Доро саргузашти, Амир Темур саройида қабул маросими) қаҳрамонлик мавзуларида асарлар яратган бўлса; кейинчалик кўпроқ анъанавий, халқ оғзаки ижоди ва лирик қаҳрамонлар тимсолларини яратишга киришади. Жумладан, у Низомий Ганжавийнинг «Хамса»си, Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Мажнун ва Лайли» (1492), Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» (1494) асарларига ғоятда гўзал миниатюралар чизган. Бу асарлар дoston ёки ҳикоятда тасвирланган воқеанинг мўъжаз бир тарзда ўзида мужассамлаштирилгани, қаҳрамоннинг ҳар бири ўзига хос бир тарзда ифодаланганлиги билан киши диққатини ўзига тортади. Низомий «Хамса»сига чизилган «Лайли ва Мажнун мактабда» номли сурат ўзининг ҳар жиҳатдан мукамаллиги билан диққатга молик. Тўрт томони нақшинкор бинолар, гулларга бурканган майсазор, сермева дарахт оғушидаги синфхонада бир гуруҳ болалар дарс ўқимоқда, бошқа бир тўдаси эса болаларга хос шўх-шодон ўйнашмоқда, овқатланишмоқда, баъзилари либосларини киймоқда. Аммо Лайли билан Мажнун маҳзун, чор атрофдаги воқеага бепарво, аллақандай хаёлот оламига ғарқ бир-бирларини зимдан кузатиб ўтиришибди. Хусрав Деҳлавийнинг «Мажнун ва Лайли» достони асосида яратилган «Дўстларнинг Мажнунни отаси ҳузурига келтиришлари» миниатюраси ҳам бенаво ва номурод ошиқнинг зоҳирий ҳамда ботиний дард оламини бокира бир тарзда акс эттирилганлиги билан мумтоздир. Беҳзод ҳар бир асарда воқанинг ҳаққоний жозибатор тасвирланишига, шакл ва мазмун мутаносиблигига эришишга, тасвирда иштирок этган ҳар бир шахс қиёфаси, либоси, хатти-ҳаракатини айрича бўлишига, рангларнинг турли хил, айни пайтда тиниқ, шаффоф чиқишига эришган буюк санъаткордир.

Юқорида таъкидлаганимиздек Беҳзод Шарқ мини-

аътура санъатиға ҳаётийлик, ҳаққонийликни олиб кирган мусаввирдир. Зероки, у тарихий, замонавий мавзуларда ўнлаб асарлар яратиш билан бирга ўзи бевосита мулоқотда бўлган, мурувват кўрган маслақдошлари, замондошларининг суратларини чизиб, тасвирий санъатимиз тарихига портрет жанрини олиб кирди. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Абдуллоҳ Хотифий, Султон Али Машҳадий, Султон Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон каби тарихий шахсларнинг портретлари Беҳзод мўйқалами туфайлигина бизгача етиб келган. Маълумки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да Ҳусайн Бойқаронинг шаклу-шамойили, афт-ангорини сўз билан ғоятда комил тасвирланган. Агар биз Бобур тасвирини Беҳзод чизган «Султон Ҳусайн Бойқаро» суратига қиёсласак, мусаввир асарининг нақадар ҳаққонийлигига яна бир карра ишонч ҳосил қиламиз.

Қамолиддин Беҳзод ижоди кейинги асрлар Хуросон, Мовароуннаҳр, Ҳиндистон миниатюра санъати ривожига сезиларли таъсир этган. Қосим Чехракушой, Маҳмуд Музаҳҳиб, Мулло Дарвеш Муҳаммад, Дўсти Девона, Муҳаммадмурод Самарқандий сингари мусаввирлар Беҳзод миниатюра мактабидан бевосита сабоқ олиб, унинг илғор анъаналарини муваффақият билан давом эттирган санъаткорлардир.

ЗАМОНА ҲОФИЗИ

Ҳирот илм-фан аҳли орасида дув-дув гап: шоирлар орасида бир йигитча пайдо бўлибди, ҳофизаси кенг, ғазални даҳанаки ижод этаркан, қироати басо мақбул эмиш. Амир Низомиддин Алишер Навоий кунлардан бир кун Соҳиб Дорога:

— Уша бадеҳағўй йигитчани бизнинг навбатдаги шеърият мажлисимизга таклиф этсангиз, ўзининг хушилхон хонишидан бизни ҳам баҳраманд этса, — деди.

— Хўп бўлади Амири Қабир, — таъзим қилди Соҳиб Доро...

Навоийнинг хос хонасиға Ҳиротнинг энг сара шоирлари жамланган. Устод Абдурахмон Жомийнинг фотиҳаси билан мушоира бошланди. Бирин-кетин Риёзий, Аҳлий, Фозилий, Суҳайлий, Хотифийлар янги ғазалларини устодлар ҳузурида ўқийдилар. Навбат янги меҳмонга етганда у таъзим билан ўрнидан турди-да, бир ғазал ўқиди. «Ҳам» радифли ғазал мақтаида «Ҳилолий» тахаллуси қўлланилганди. Шеърни маҳлиё бўлиб тинг-

лаб ўтирган Навоий шоир қўлидаги қоғозни олди-да:
— Бундай бокира ғазалга яримта тахаллус етарли эмас, у бутун бўлиши керак, — деб «Ҳилолий»нинг устидан хат чизиб, «Бадрий» деб ёзиб қўйди.

Шундан сўнг бу шоир ўз ғазалларида «Ҳилолий» ёки «Бадриддин Ҳилолий» тахаллусини ишлатадиган бўлди.

«Замонасининг Ҳофизи Шерозийси» деб донг таратган, Жомий ва Навоийдек буюкларнинг нафаси теккан, уларнинг бевосита ҳомийлигидан баҳраманд бўлган Ҳилолий XV асрнинг 70-йилларида Астрободда дунёга келади. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» («Гўзал мажлислар») тазкирасида уни «туркий нажод» деб атайди. Бўлажак шоир ибтидоий таълимни ўз шаҳрида олгач, 1491 йили ўқишини давом эттириш мақсадида Ҳиротга келиб, Навоий ва Жомийлар эҳтиромига мушарраф бўлади. Улар мадраса толиби Ҳилолийни ўз паноҳларига оладилар; маънавий ва моддий кўмакларини аямайдилар. Аслида заҳматкаш, илмга чанқоқ йигит ана шу мададкорлик туфайли тез орада «Шеърятнинг барча жабҳаларида маҳорат пайдо қилди ва ўз замонасининг яғонасига айланди» (Фаҳрий Ҳиротий). Ҳилолийнинг фавқулодда қудрати, илм эгаллашдаги бетиним интилишлари, ижод заҳмати йўлидаги бардоши ҳақида ўша давр адабиётшунослари, тарихчилари Восифий, Соммирзо ва Хондамирлар кўп илиқ гаплар ёзиб қолдирган. Жумладан, Бобур Ҳилолийнинг қувваи-ҳофизаси ҳақида фикр юритиб, «ўттиз-қирқ минг шеър биларди, Низомий ва Хусрав Деҳлавий «Хамса»ларини ёддан ўқирди», дейди.

Ҳаёт саҳнасида Навоийларнинг биринкетин ўтишлари, охириги темурий ҳукмрон Ҳусайн Бойқаро, (1506)нинг вафоти гул-гул яшнаган Ҳирот, ундаги илм-фан аҳли бошига кўп кулфатлар келтирди: шаҳар хонавайрон қилинди, кўркам бинолар, мадраса ва мактаблар, нигористону табобатхоналарнинг кули кўкка совурилди, кўп фозил кишилар нисбатан осойишта Ҳинду-Арабга ҳижрат қилдилар. Ўз юртида яшаб қолган адиблар сафавийлар, шайбонийлар ҳамда Убайдуллохон тарафдорлари томонидан таъқиб, қувғин қилинди, қатл этилди. Жумладан, Жалолиддин Оғаҳий номли шоир Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» қасидасига татаббу тарзида асар яратиб, бир неча байтида замонидаги зулм ва зўрликни танқид қилади. Шу «гуноҳи учун» Ҳирот ҳокими Амирхон фармонига кўра

адибнинг тилини, шеърларидаги кескин мулоҳазалари сабабли Аҳмад Табасийнинг ўнг қўли ва тилини кесиб ташлайдилар.

Ана шундай мусибатли кунларда ҳам Ҳилолий Ҳиротни тарк этмайди. 1529 йили Убайдуллоҳон Хуросонга ҳужум қилиб, халқни талайди, Ҳирот аҳлига зулмлар ўтказди, маърифат аҳли таҳқир этилади. Бу бедодликка чидай олмаган Ҳилолий Бухоро хонининг босқинчилигини лаънатлаб иккита рубойи ёзади. Шоирга ҳасадгўйлик ва бахиллик назари билан қараб юрган Мавлоно Бақрий ва Мавлоно Шамсуддин Қаҳистонийлар Убайдуллоҳонга бу рубойларни жўнатиб, фитна уюштирадилар. Натижада «Ягонаи даврон ва нодиран замон» Ҳилолий 1529 йилнинг октябр ойида Ҳиротда қатл этилади.

Ҳилолий нозиктаъб шоир, эҳтиросли олим, забардаст дostonнавис бўлган. Афсуски унинг мукамал ижодий мероси бизгача етиб келмаган. Саид Нафисий, Камол Айний, Аълоҳон Афсаҳзод сингари олимларнинг аниқлашларича, Ҳилолийнинг ҳозирча битта шеърлар девони, учта достони ҳамда қофия илмига оид бир рисоласи маълум. Шоир девони ғазал, қасида, рубойи, қитъа, чистон, соқийнома, мухаммас каби жанрлардаги асарлардан иборат.

Шоир девонини кузатар эканмиз, биз навқирон қалбнинг гўзалликка, шодликка интилишини, баҳор латофати, маҳбубанинг нозу-истифноси, майнинг руҳафзо файзи тараннуми, васфига дуч келамиз. Бундай кезларда шоир чинакам табиат шайдоси, гўзаллик мубталоси, чин севги фидойиси сифатида кўз-олдимизда гавдаланади:

Кез, то имрӯз бо ҳам соғари саҳбо кашем,
Хешро доман кашон то домани саҳро кашем,
Боғу бўстон дилкаш асту кўху саҳро ҳам хуш аст,
Ҳар кучо гуйи бисоти айшро ончо кашем.

(Тур бугун биргаликда тонг майини сипқарайлик, бир-биримизнинг этагимизни тутиб, саҳро четига борайлик. Боғу-бўстон дилкашу саҳрою-тоғлар дилрабо, қаерни истасанг, ўша ерда айшу-роҳат қилайлик).

Аmmo Ҳилолий шеърлятидаги бундай ҳаётбахш, кўтаринки руҳда кўпинча замондан, нобоп маслакдошлардан, давлатмандлардан шикоят, баъзан уларни рўйи-

рост танқид эгаллайди. Шоир ёрнинг тошбағирлигию бевафолиги, аёرنинг галамислигию бузгунчилиги, кажрафтор фалакнинг нобоплиги замирида бевосита нобакор ҳокимлару талончи султонларни назарда тутаяди, танқид қилади, фалак шўъбадабозлигидан қон қақшаб нолийди. Ғазаллардаги «ситамкаши даврон», «дилтанги фалак», «сар дар хок», «куштан ғам», «жабрдидаи фалаки кажрафтор», «расвои олам» каби сўз ва ибораларда бевосита адибнинг ғам-ҳасрати, доду-фарёди ўз аксини топган. Хуллас, Ҳилолий лирикасида мавжуд ижтимоий тузум иллатларини фош этиш, адолатпарварлик, ижтимоий руҳ ҳийла кучли.

Ҳилолий ўз асрининг ғазал устаси бўлиши билан бирга маснавийда ҳам маҳорат билан қалам тебратган. Ундан бизга қадар «Сифат ул-ошиқин», «Шоҳу Дарвеш» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonлари сақланиб қолган. Ҳилолийнинг ҳар уч дostonи ахлоқий-таълимий, инсондўстлик, адолатпешлигу ишқ-муҳаббат тасвирига бағишланган. Чунончи, «Шоҳу Дарвеш»да тасвирланишича, ҳаётдаги турли-туман тўсиқлар, рақибнинг фитнаси, айрим нобоп гуруҳларнинг бахилликлари, мактабдаги ўқиш, меҳнат, ҳаётдаги зиддиятларни матонат билан енгиб ўтиш жараёнларида шаклланган Шоҳ ва Дарвеш ўртасидаги метиндек дўстликка раҳна сололмайди. Шоҳ отасининг васияти ва дўстининг маслаҳатига кўра юртни ақл-заковат билан, адолат билан бошқаради, фуқаропарварлик йўлини тутаяди.

Низомийнинг «Маҳзан ул-асрор», Хусрав Деҳлавийнинг «Матлаъ ул-анвор», Жомийнинг «Тухфат ул-аҳрор» дostonларига ўхшатма тарзида яратилган «Сифат ул-ошиқин» дostonида Ҳилолий вафо ҳамда садоқат, ҳалоллик, поклик, илм ўрганиш, меҳнатсеварлик, жавонмардлик, хайру-саҳоват, тил ва сўзлашув одоби, ҳалимлик ва ширинсуханлик сингари масалалар хусусида панд-насихатлар қилади. Айни пайтда 20 бобдан иборат бу маснавийда муаллиф зулм-зўрлик, жаҳолат ва разолатни, тамагирлик, дилозорлик, бағритошлик, танбаллик, судхўрлик, ғаразгўйлик каби ғайри инсоний хатти-ҳаракатларни қаттиқ қоралайди. Санъаткор ҳар бир мулоҳазасини турли масал ва ҳикоятлар билан ўзи яшаётган турмушдан олинган бирон лавҳа орқали асослаб, тасдиқлаб боради.

Ғарчи Ҳилолий «Лайли ва Мажнун»ни ёзишда устозлар анъанасидан бевосита файз топган бўлса-да, воқеа-

лар тафсилоти, тимсоллар талқини, хусусан, бадий тасвирда ўзига хос бир санъаткор эканлигини кўрсата олган: Чунончи, Лайли ва Мажнунлар ўқиётган мактаб қабилалараро илм маскани сифатида тасвирланиб, унда юзта ўғил бола, юзта қиз бола биргаликда таълим оларди. Мажнуннинг отаси катта қабила бошлиғи, энг бадавлат кишилардан, деб тасвирланади. Ҳилолий назарида Лайли ҳийла дадил, ошиқ аҳволига куйинади, унинг дардига малҳам бўлишга интилади, ўзининг олижаноб мақсадига эришиш йўлида ҳаракат қилади, ҳар қандай тўсиқларни енгиб ўтиш пайдан бўлади.

Хуллас, устозлар васияти ҳамда анъанасига содиқ қолган Ҳилолий ўз асарларида ҳаётга, гўзалликка, инсонга муҳаббат ғояларини тарғиб этди, қатли ом, зулм-зўрлик авж олган кунларда жонини жаллодга тикиб бўлса ҳам адолатни, фуқаропарварликни ёқлади. Шунинг учун ҳам унинг асарлари ҳаминша халқ билан ҳамроҳ.

Унинг элликдан зиёд ғазаллари «Шашмақом» таркибидан жой олган бўлиб машҳур адибимиз Огаҳий «Шоҳу Дарвеш» дostonини ўзбек тилига таржима қилган.

СОҲИР САЊЪАТКОР

Кўҳна машриқзаминда шундай даҳо ижодкорлар етишиб чиққанки, уларнинг асарлари бутун инсониятни ҳаминша лол қолдириб келаётган муаммоларнинг назарий ҳамда амалий жиҳатларини ҳал этишга ёрдам беради. Мирзо Абдулқодир Бедил ана шундай буюк алломалардан биридир. Бўлажак файласуф шоир, нозикбин адиб, фикҳ донишманди, табиатшунос олим 1644 йил Ҳиндистоннинг Азимобод шаҳрида ҳарбий хизматчи оиласида дунёга келади. Бир яшарлигидан отадан етим қолган Бедилни онаси тарбиялаб, беш яшарлигида мактабга бераркан, етти яшарлигида яхшигина савод чиқаради. Амакиси Мирза Қаландар ва тоғаси Мирза Зарифлар ҳомийлигида Бедил замонасидаги барча диний ва дунёвий билимларни мукамал эгаллайди. Бедил 17 яшарлигида тоғаси билан Удеса шаҳрига сафар қилиб, машҳур руҳшунос Шоқосим Ҳувалло кўлида уч йил таълим олади. Ҳинд, араб ва форс тилларини ҳамда уларда яратилган бадий адабиётни пухта ўзлаштиради. Бедил 10 яшарлигида шеър ёза бошлаган бўлса-да, баъзи ғаламис ижодкорлар унинг

иқтидорига шубҳа билан қарагани учун асарларини дўстларининг илтимоси билан 20 ёшигача ҳеч кимга кўрсатмай келади. Бу орада Мирза Зариф ва Мирза Қаландар оламдан ўтадилар. 21 яшар Бедил батамом мустақил ҳаёт йўлига киради.

Уша йиллари Бедил яшаётган жойини тарк этиб, Деҳлига боради ва Шоҳқобулий номли донишманд билан танишиб, сўфизмнинг мажзубия оқимини қабул қилади; ундан сеҳргарлик-психологик таъсир илмини ўрганади. Бедил 25 яшарлигида уйланиб, Аврангезбнинг ўғли Аъзамшоҳ даргоҳида навкарлик хизматида бўлади. Бедилнинг шоирлигини сезган Аъзамшоҳ ундан ўзи ҳақида қасида ёзишни сўрайди. Ҳеч қачон ҳеч кимга маддоҳлик қилмаган хур фикрли Бедил бу хоҳишни бажармай, навкарликдан воз кечиб, Акбарободга боради, Зухрий, Иззат номли шоирлар билан танишиб, адабий мажлисларда иштирок эта бошлайди, шоир ва фозил Мирза Қомгор билан ошнолик пайдо қилади. Аммо бу ердаги ўзаро келишмовчиликлар, турли тоифадаги зиёлилар ўртасидаги зиддиятлар шоирга маъқул тушмай, Деҳлига қайтиб кетади.

Аммо Аврангезбнинг зулми, нодуруст сиёсати туфайли вазият оғир бўлиб, турли вилоятларда ғалаёнлар бўлмоқда эди. Шунинг учун Бедил дўстлари маслаҳати билан Панжобга кетишга мажбур бўлади ва Лоҳур, Мўлтон, Қашмир, Сарҳинд каби шаҳарларни кезиб, шоиру-фузалолар билан, суҳбатда бўлиб, қадимги ҳинд тарихи, эпос ва ривоятларини ўрганишга киришади. Шундай қилиб, 1696 йилгача Бедил умрини саёҳатда, сарсонликда ўтказди, ҳинд халқининг ҳаёти, маданияти ва қадимги ёзма ҳамда оғзаки ижоднамуналари билан яқиндан танишди; тахт-тож учун кураш, ҳиндулар ва мусулмонлар ўртасидаги мазҳабчилик курашларининг фожиали оқибатларини ўз кўзи билан кўрди, бундан қаттиқ изтироб чекди. Худди шу йиллари Франция, Англия, Португалия каби Овропа давлатлари ана шу ички ихтилофлардан фойдаланиб, Ҳиндистоннинг айрим ороллари ҳамда океанга чиқадиган қўлтиқ ва портларни босиб ола бошладилар.

Мамлакатдаги ана шу дохийий воқеалар, ташқи томондан бўлаётган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий таҳдид Бедил дунёқарашидаги ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-маърифий қарашларнинг кескинлашишига сабаб бўлди. Натижада у ўзининг лирик шеърлари, маснавийлари, илмий асарларида ватанпарварлик, дўстлик, турли дин

ва мазҳабдаги қавмларнинг ҳамжиҳатлигини тарғиб этди, маърифатпарварлик байроғини баланд кўтарди.

Шоир умрининг охиригача мутассил ижод қилиб, кўплаб лирик шеърлар, қасидалар, маснавийлар, ахлоқий-таълимий, ижтимоий-фалсафий руҳдаги асарлар яратди. Бедил ижтимоий-сиёсий воқеаларга гувоҳ бўлиб, 77 йил умр кўриб, 1721 йили вафот этган. Бедилдан бизга қадар 130 минг байтдан иборат шеърый, бир неча жилдлик насрий асарлар мерос бўлиб қолган.

Шоир асарлари орасида «Тилсими ҳайрат», «Таркибот ва таржеъот», «Тури маърифат», «Муҳити аъзам», «Ишорат ва ҳикоят», «Чор унсур», «Руқабот», «Ирфон», «Рубоён», «Ғазалиёт», «Комде ва Мудан» каби шеърый ва насрий китоблари Шарқ халқлари орасида хийла машҳур. Бедил Ҳиндистоннинг бетакрор табиатининг ранго-ранг жилоларда тасвирлашга муваффақ бўлган шоирдир. Жумладан «Тури маърифат» маснавийсида (1687) Байрот тоғи атрофлари шу даражада сеҳрли ва жозибали тасвирлаганки, дostonнинг ҳар бир фасли китобхон қалбида гўзал табиатнинг инсонга инъом этган барча неъматларига меҳр, завқ-шавқ уйғотади, ҳаётсеварлик руҳини тетиклаштиради. Ун бир минг байтдан иборат «Ирфон» (1712) маснавийсида эса шоирнинг фалсафий, тасаввуфий, ахлоқий ва ижтимоий қарашлари ифодаланган. Қомусий характердаги бу асарда Бедил ижтимоий ҳаёт ва кoinот, инсоннинг зоҳирий ва ботиний моҳияти хусусидаги мулоҳазаларини кўплаб ҳаётий ҳикоят ҳамда масалалар билан исботлаб беради; инсонни барча мавжудотнинг энг комили, деб атайди; деҳқонларни жамиятдаги энг зарур ва олжаноб касб эгалари сифатида алоҳида таърифлайди. Шунингдек, асарда адибнинг адабий-эстетик қарашлари ҳам ўз ифодасини топган. Бедил ижоди Сайидо Насафий, Мирза Ғолиб, Аҳмад Дониш, Ноқибхон Тўғрал каби шоир ва адиблар ижодига баракали таъсир этган. Улар шоир асарларини тўғри тушуниб, халқ орасида бедилхонлиқлар уюштириш билан бирга, унинг шеърларига пайравликда янги ғазаллар яратганлар.

Бедилнинг бадий ва илмий мероси ўтмишда ва ҳозир ҳам халқимиз орасида машҳур ва манзур бўлган. Мактаб ва мадрасаларда Бедил асарлари махсус ўқитилган; шоир ғазаллари, рубоий ва қасидаларини тушунишни осонлаштириш учун қўлланма тарзида махсус шарҳлар битилган; Бедил куллиёти қайта-қайта китобат қилинган, тошбосма усулида бир неча бор нашр

этилган. Характерлиси шундаки, гулободлик Саъдихон домла уйларида, атоқли шоиримиз Гафур Гулом Чустий, Хуршид, Ҳабибий, Боқий, Анисий ва бошқа санъаткорлар тўпланишиб, бедилхонлик қилишган. 20-йиллардаёқ юртимизда Бедил ижодини ўрганишга қизиқиш бошланди. Атоқли адиб ва олимлар Абдурауф Фитрат ҳамда Садриддин Айнийлар Бедил ижодига доир бир неча мақолалар ёздилар.

Бундан ташқари 60—70-йилларга келиб Бедил ижодини тадқиқ этиш, асарларини ўзбек тилига таржима қилиш кенг кўламда олиб борилди. Ўзбекистон Фанлари академиясининг академиги, машҳур жамоат арбоби, файласуф олим Иброҳим Мўминов Бедилнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари хусусида бир қанча мақолалар, китоблар ёзган, докторлик илмий ишини ҳимоя қилган. Профессор Шавкат Шукуров эса шоирнинг меҳнат ва меҳнат аҳли ҳақидаги қарашлари хусусида докторлик илмий ишини ҳимоя қилган, махсус тадқиқот яратган, илмий рисола чоп эттирган.

Бедил асарларини бевосита аслиятдан ўзбекчалаштиришда шоирларимиз бир мунча ютуқларни қўлга киритишган. Жумладан, таниқли шарқшунос олим, Халқаро Фирдавсий мукофоти соҳиби, профессор Шоислом Шомуҳаммедов Бедил рубойларидан бир гулдаста яратдилар. Бу таржима икки марта алоҳида китоб шаклида нашр этилди. Бедилнинг «Қомде ва Мудан» достони шоир Назармат томонидан ўзбекчалаштирилган. Ана шу таржима асосида кейинчалик «Икки дил достони» бадийий фильми ҳам яратилди.

САРОЙ АДАБИЁТИ

Қишилиқ жамияти пайдо бўлгандан бери маданият, илм-фан ҳамда маънавиятнинг бошқа шохобчалари, асосан, шаҳарларда — у ёки бу ҳукмдорнинг, ҳокимиятнинг атрофида, Урда билан боғлиқ ҳолда вужудга келган, ривожланган¹. 32 ҳунарли манзилгоҳлар — шаҳарларда пайдо бўлган илк феодал давлатларнинг зодагонлари, кейинчалик, шоҳлар, хонлар, амирлар ўз юртлари ҳудудида, саройларида илм-фан аҳли қанча кўп бўлса, шунча қувонишган. Зероки, олиму фуза-

¹ Ушбу матннинг дастлабки нусхаси профессор А. Ҳайитметов билан ҳамкорликда ёзилган ва эълон қилинган.

ло, бадият соҳиблари салтанатнинг кўрки бўлиб, унинг шуҳратини орттирган. Чунончи, Эрон шоҳи Хусрав Парвиз (570—628 йиллар ҳукмронлик қилган) севикли ёри Шириннинг маслаҳати билан Мадойин қасри — Тоқи Хусравни бунёд этар экан, турли ўлкалардан давват этилган меъморлар, ганчкор, ўймакор, сангтарош, мисгар, оҳанрез, нақбкан, гармобасозлар ёрдамида ўнлаб саройлар қурдиради. Шундан сўнг Эрон-Хуросон, Мовароуннаҳрдан икки мингдан зиёд чехракушо, сангтарош, адиб, раққоса ва раққос, ҳофиз, ноқил ва ровийлар, оҳангсозларни тўплаб, турли хил гуруҳларни тuzиб, махсус ижодхоналар ташкил этади. Фирдавсий, Низомий, Саолибий Мадойин қасридаги санъат аҳлини алоҳида санаб, таърифлашган; Хоқоний Шервоний бўлса «Мадойин айвони» номли қасида ёзган. Ҳарбий ва тўй, диний ва фасл маросимларига оид гуруҳларга Саркаш, Сарқаб, Некисо Чангий, Соруш сингари бастакорлар, қизлар гуруҳига эса 300 куй муаллифи шоира, раққоса ва бастакор Озадвар Чангий раҳбарлик қилган. Уларнинг ягона сардори Борбад Марказий бўлган. Характерли жиҳати шундаки, Тоқи Хусрав атрофига уюшган барча ҳунар эгалари хос қароргоҳларда яшаганлар, шоҳлик хазинасидан маош билан таъминланганлар. Шунинг учун ҳам қандакорликдан шоирликкача — ижоднинг барча соҳаси юксак даражада тараққий топган.

Урта аср Шарқи тарихига синчиклаб назар ташласак, деярли барча даврларда ҳукмрон синфларнинг илғор тоифалари—маърифатли зодагонлар илм-фан, маданият, санъат ва бадий ижод ривожига алоҳида эътибор берганларини кўрамиз. Улар ижодкорларга жамиятнинг энг пешқадам вакиллари сифатида қараб, фаолиятларини кузатиб борган, баъзан йўналиш берган, ўз ҳимояларига олиб, иложи борича рағбатлантириб туришга интиланган.

Араб халифалигида нисбатан осойишталик вужудга келиб, босиб олинган ерлардаги халқларнинг хуружу исёнлари пасайгач, Маъмун (786—833) Бағдодда «Байт ул-ҳикма» деб аталмиш махсус илмгоҳ ташкил этади ва Эрон, Хуросон ҳамда Мовароуннаҳрдан юздан зиёд олимларни таклиф этади, янги тиббий ва математик мактаблар очади. Улар илм-фаннинг деярли барча соҳалари бўйича тадқиқотлар олиб борадилар, жаҳоний аҳамиятга молик асарлар яратадилар. Носир Хисравнинг гувоҳлик беришича, Балх, Тус, Ҳалаб ва

Шом шаҳарларида ер ости қувур сувлари, ташландиқ ва оқовалар йўли қурилишига шоҳлик хазинасидан катта маблағлар сарфланган.

Араб халифалиги емирилиб, Эрон ва Мовароуннаҳрда янги марказлашган давлатлар пайдо бўлиши билан маҳаллий шоҳ ва амирлар халқнинг кўҳна анъана, удумларини қайта тиклаб, ривожлантиришга жазм этдилар. Улар халқ тили, маданият, илм-фан билан биргаликда инсоннинг маънавий камолотида муҳим ўрин тутган бадиий адабиётга ҳам алоҳида эътибор бердилар. Натижада сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, хоразмшоҳлар, салжуқийлар, ширвоншоҳлар (XI—XIII асрлар) сулолалари ҳукмронлиги даврида форсий ва туркий адабиёт ўзининг янги тараққиёт босқичига кўтарилди. Унсурий, Манучеҳрий, Амъақи Бухорий Фаррухий, Муиззий, Рашиди Самарқандий, Адиб Собир Термизий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнавий, Рашидиддин Вотвот, Зоҳири Фарёбий, Хоқоний Шервоний ва бошқа ўнлаб санъаткорлар бевосита Сарой адабиёти доирасида қалам тебратдилар. Низомий Арўзий Самарқандий хоразмшоҳлар ва салжуқийлар саройи доирасида элликдан ортиқ шоир яшаб ижод этганлигини ёзиб қолдирган. Масъуд Ғазнавий Беруний бошчилигидаги олимлар ҳамда адибларга хос қароргоҳ—саройлар қурдириб берган. Султон Ҳусайн Жалойирий (1375—83 йиллари ҳукмронлик қилган) Валиёнқуҳдаги мулкни Қамол Хўжандийга инъом этган. Агар халифа Маъмун Абумансур Муаммарийга Ажам афсоналари асосида насрий «Шоҳнома» тузишни, сўнгра Сомоний ҳукмронлар аждодлар анъанасини тиклашга киришиб, дастлаб Дақиқийга (956—980), сўнгра Фирдавсийга (941—1025) шеърини «Шоҳнома» ёзишни топширмаганларида, эҳтимол Ажам халқларининг энг кўҳна тарихию маънавий дунёси бу даражада балоғат ва фасоҳат билан назм силкига тушмаган бўларди. Айрим олимлар Фирдавсийнинг «Султон Маҳмуд ҳақидаги ҳажв»идан миллий ихтилофлар топийшга уринишади. Бу шоир эҳтиёжи ва шеърятининг ўзига хос хусусияти ҳисобга олмаслик натижасидир. Бунинг устига шаҳаншоҳ Маҳмуднинг «Шоҳнома»дек асарни ўқишга вақти бўлмасди, Аёз ва Унсурий сингари султоннинг яқин одамлари Фирдавсийнинг саройда мартабаси ошиб кетишини истамасдилар. Шунинг учун улардаги иғво, кўролмаслик, худбинлик шеърда шахсий адоватдек руҳнинг бўртиб ифодаланишига сабаб

бўлган. Бу ҳажвия ғаразгўйлик натижасида махсус ёзилган шеър бўлиб, Фирдавсий қаламига мансуб эмас.

Маълумки, Низомий (1141—1209) бир умрга муҳтожликда яшаган бўлса ҳам бирон ҳукмдор саройида хизмат қилишни ихтиёр этмаган. Аммо шоир ижодининг равнақи, шуҳратида ҳукмрон табақаларнинг хизмати ҳам йўқ эмас. Чунки «Хамса»даги барча достонлар у ёки бу шервоншоҳнинг буюртмаси билан битилган ва шоир тақдирланган ҳам. У ёки бу ҳукмрон ҳомийлигида, унинг қасрида яшаган ижодкорнинг ўз мамдўҳини таъриф ва тавсиф этадиган қасидалар битиши, баъзан тор интим ҳиссиётларни ифодалайдиган ғазаллар ёзиши табиий. Аммо уларнинг ижоди мукаммал ўрганилиб, санъаткорлик маҳоратлари тўғри тадқиқ этилса, бу ижодкорларнинг адабий жараёнда тугган ўрни тўғри баҳоланган бўларди. Бундан ташқари Рудакий, Низомий Арўзий Самарқандий, Қайковус, Амир Хусрав Деҳлавий каби бевосита сарой билан боғлиқ ижодкорлар форсий тилдаги бадий адабиётнинг равнақига кўп ҳисса қўшдилар. Камол Хўжандий, Адиб Собир Термизий, Авҳадиддин Анварий, Санойий, Хоқоний сарой доирасида бўлсалар-да, шоҳлар наздидаги обрўларига, халқ ҳурматига суяниб, ўз асарларида дўстлик, инсонпарварлик, адолатпешалик ғояларини тартиб этиб, мавжуд ижтимоий тузум иллатларини, хусусан, юртни хароб этадиган феодал ўзаро урушларни рўй-рост қораладилар. Ажабланарлиси шундаки, бу шаддодликлари учун улар таъқиб этилмади.

Тўғри, баъзи адиблар саройдаги феодал фитна ва иғволардан азият тортдилар, тухмат, бўҳтонларга учрадилар, ҳасад ва хусумат орқасида таҳқирландилар. Лекин барибир оқибат натижада ҳомийлари мурувватидан маҳрум бўлмадилар. Саройга яқин турган адиблар, яъни сарой адабиёти вакиллари адабий тилни юксалтириш, ғазал, қасида, маснавий, ёднома жанрларини такомиллаштиришга бениҳоят катта ҳисса қўшдилар. Худди шу даврда, сарой доирасида энг кўп қасида ёзилди. Масъуд Саъди Салмон, Амир Муиззий, Хоқоний Шервоний, Унсурий, Анварийлар бу жанрнинг мавзу доирасини, ифода имкониятларини янги тараққиёт чўққисига олиб чиқдилар; кўплаб фалсафий, касби-ҳол, баҳория характеридаги ҳамда ижтимоий-сиёсий, танқидий руҳдаги қасидалар яратилди. Бугина эмас, Шарқ илм-фанининг асосий кашфиётлари сарой доирасида юз берганидек, ёдноманавислик, тарихнавис-

лик ҳамда ахлоқий-таълимий характердаги «Тарихи Табарий», «Тарихи Наршахий» «Тарихи Байҳақий», «Зафарнома», «Матла ул-саъдайн ва Мажмаъ-ул-бахрайн», «Футуҳоти хоний», «Меҳмонномаи Бухоро», «Тарихи Муқимхоний», «Сиёсатнома», «Қобуснома», «Ахлоқи Муҳсиний» каби асарларнинг кўпи шоҳ ёки сулола ҳукмронларининг хоҳиши, истаги, буюртмасига кўра таълиф этилган. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, сарой адабиёти доирасидаги аксарият алломалар бағишлов ёки тавсиф характеридаги асарларида кўпинча мамдуҳ-мадҳ этилаётган ҳукмроннинг қандай эканлигини кўрсатишдан кўра, қандай бўлиши лозимлигини кўзда тутганлар.

* * *

Ўзбек адабиёти ҳам бой тарихга эга бўлиши билан бирга мураккаб йўллар билан ривожланди, унинг шу кунгача ҳал этилмаган муаммолари ҳам йўқ эмас. Шунлардан бири сарой адабиёти ёки феодал-сарой адабиёти масаласидир. Феодал-сарой адабиёти деганда биз подшоҳ саройида яшаб, ижод қилган, шоҳга яқин, шоҳлик манфаатларини ҳимоя қилувчи, куйловчи шоирларни тушунганмиз. Лекин бу адабиётни биз умумдабий жараён билан боғлаб, аниқ тарихий жараёнда ҳолис ўрганмаганмиз. Кўпроқ бу адабиётга биз юқоридан туриб, менсимай қараганмиз, унинг вакиллари ижоди, хусусан, шўролар ҳокимияти даврида доим камситилиб келинган.

Бунинг бош сабаби адабиётга синфий нуқтан назардан қарашимиз эди. Ош, нон, сув, туз синфий бўлмагани каби ишқ-севги, ўртоқлик, дўстлик, гўзаллик, табиат ва унга муҳаббатни ҳам синфий деб бўладими? Тўғри, масалан, дўстлик, ўртоқлик синфий қараш, манфаат асосида юзага келиши мумкин. Бироқ бундай муҳаббат, дўстлик, ғаразга асосланган бўлиб чиқадими? Бундай дўстликни, ҳолис, самимий деб бўладими?

Биз узоқ вақт ишқ ҳақида Хоразмий, Лutfий, Навоий, Мунис, Огаҳий, Муқимий каби алломалар ёзган шеърини ва насрий асарларни қабул қилган, эъзозлаган ҳолда бу мавзудаги Ҳусайн Бойқаро, Убайдий, Амирий, Феруз каби шоирларимизнинг шеърларига бепарво қараб келдик. Огаҳийнинг «устина» радифли ғазалига юксак баҳо берганимиз ҳолда Ҳусайн Бойқаро (Ҳусайний)нинг ҳам шу радиф билан бешта ажойиб ғазал яратганини, улар Огаҳийникидан асло қолишмаслигини гапирмадик. Ҳусайн Бойқаронинг «ўртама» радифли

ва бошқа ғазаллари ўз замонида ҳам, кейинги даврларда ҳам ишқий шеърнинг юксак намуналари эканидан кўз юмдик:

Оразинг меҳрин очиб, жисмим аро жон ўртама,
Ошкоро лутф этиб, кўнглумни пинҳон ўртама.
Барқи ҳижрон пондек жисмимда басдур, сен доғи
Ваъдан васл айлабон, эй аҳди ёлгон, ўртама.

Шу билан бирга биз сарой шоирларини доим боши маишатдан чиқмайдиган, инсоний дард-аламлардан фориғ кишилар, деб тасаввур қилдик ва уларнинг ҳам ўз драма ва фожиалари бўлиши, тахт деб бола отасини, ота боласини аямаслиги, вақти келса «бойлар ҳам йиғлаши» мумкинлигини тушуниб етмадик. Шундай бўлмаса, Хусайн Бойқаро мана бу шеърини ёзмаган бўларди:

Эй ажал, осуда қил ҳижрон балосидан мени.
Бир йўли қутқар улуснинг можаросидин мени.
Заъфим ошти ҳажр боғида сиришқу оҳдин,
Қутқар, эй, васл, ул чаман обу ҳавосидин мени.
Эй, ажал, қўрқутма ўлтургум дебон: ўлтургасен, —
Гар тирик топсанг фироқнинг жафосидин мени..

Албатта, биз «ҳамма подшоҳлар адолатли бўлган ва адабиёт ривожига қайишган», — деб айта олмаймиз. Хоразмшоҳ Отсиз томонидан Адиб Собир Термизийнинг Амударёга бўйнига тош боғлаб чўқдирилиши, Субҳонқулихон томонидан Турди Фароғийнинг таҳқир этилиши, Маҳмуд Қотоғон буйруғига биноан Машраб дорга осилиши, Насруллахон жаллодлари томонидан Нодиранинг сўйилиб, Хозиқнинг танаси бошсиз кўмилиши — буларнинг ҳаммаси тарихимиздаги қора доғлардир.

Лекин шу билан бирга ўзбек адабиётини феодал сарой муҳитида яратилган Бобирнинг «Бобирнома»сисиз, Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»сисиз, Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи тарокима» ва «Шажараи турк» асарларисиз тасаввур эта оламизми? Агар Муҳаммад Хўжабек Хоразмийга мурожаат қилиб, унинг шеъринг истеъдодини қадрламаганда, ундан ўзи учун ҳам, замондошлари учун ҳам дунёда ёдгорлик қоладиган бир асар ёзишни илтимос қилмаганда «Муҳаббатнома» юзага келармиди? Мана Муҳаммад Хўжабекнинг адабиётни қандай яхши кўрганини кўрсатиб турувчи ширин-шакар сўзларга эътибор қилинг:

Кўнгул баҳринда кўн гавҳарларинг бор,
Очунда парси дафтарларинг бор.
Муҳаббат нардини кўплардин уттунг,
Шакартек тил била оламни туттунг,
Тиларменким, бизнинг тил била пайдо.—
Китобе айласанг бу қиш қотимда.
Қим уш елтек кечар айёми фоний,
Жаҳонда қолса биздин армуғонн.

Муҳаммад Хўжабекнинг бу сўзларининг маъноси-ни чақмай, «Муҳаббатнома» тарихини билиш қийин. Шоир халқига эътиқод, уларга меҳрибонлик бўлса, шунчалик бўлар, — деб ўйлайман.

Умуман ўзбек адабиёти ва адабий тилининг пайдо бўлиши, ривожланиши ҳамда шаклланишида сарой адабиёти доирасидаги шеърларда, хусусан, қасидаларида ҳукмрон қандай эканлигини тасвирлашдан кўра унинг қандай бўлиши лозимлигини кўзда тутиб, унда мавжуд бўлмаган хусусиятларни бўрттириб акс эттиришга интилиш, адолатпешалик, мардумсеварлик сингари сифатларни турли йўллар билан баён этиш кўпроқ ўрин тутган. Лекин Саккокий олим Улуғбекни туркий шеърятда ном чиқарган шоирлардан бири бўлмиш ўзини мақтаб, бир қасидасида қуйидаги байтни битар экан, бунда ҳеч ёлғон йўқ-ку:

Фалак йиллар керак айланса-ю келтирса илкига,
Менингдек шоири турку сенингдек шоҳи донони.

Шунинг учун ҳам бундай асарлар ҳукмрон табақаларнинг назар эътиборида турган, кенг халқ меҳрини ҳам қозонишган. Лекин бу гаплар феодал зодагонларнинг эксплуататор синф вакили эканлигини инкор этмайди.

Амир Темури вафотидан сўнг беш йил давом этган мерос талашини жанглирида Шоҳруҳ Мирзо галаба қилади. У вилоятларни ўғилларига таҳсимлаб бериб, Ҳиротда туриб, марказий ҳокимиятни бошқаради. Қизиғи шундаки, кўпроқ диний юмушлар билан машғул бўлган Шоҳруҳ ўғилларининг илмий, маърифий фаолиятларига монъелик кўрсатмайди. Натижада Улуғбек ва Бойсунгур сингари шаҳзодалар илм, санъат, маданият ҳамда адабиёт масалаларига жиддий эътибор бера бошлайдилар. Уларнинг саройлари чинакам илмий, маданий-маърифий марказга айланади. Алишер Навоий, Заҳририддин Муҳаммад Бобур, Абдураззоқ Самарқан-

дий, «Латофатнома» муаллифи Хўжандийлар маълумотига кўра, Бойсунғур ташкил этган Ҳирот «Нигористон»да тил билими, риёзат илми, тиббиёт, фалакиёт, ҳандаса, адабиёт, жуғрофия, тарих ва бошқа фанлар билан шуғулланган юздан ортиқ олим ишлаган. Уларнинг бари Шоҳруҳ давлати таъминотида бўлган. Навоий, Жомий, Ҳилолий, Амир Шайхим Сухайлий, Восифий, Амир Шоҳий, Беҳзод, Султон Али, Кошифий ва бошқаларнинг фаолиятини сарой адабий муҳитисиз тасаввур қилиб бўладими?! Ахир Ҳусайн Бойқаросиз Ҳирот маданий ва адабий муҳити бу даражага ета олармиди? Дастлаб Амир Темур, кейинчалик Шоҳруҳ салтанати давридаги катта иқтисодий юксалишлар, қурилишлар бўлмаганида Жомий ва Навоийлар давридаги тараққиётнинг бўлиши амри маҳол эди.

Айрим сарчашмаларнинг, хусусан, Жомийнинг Навоийга йўллаган мактубларининг гувоҳлик беришича, Ҳусайн Бойқаро салтанатида ҳам мадраса талабаларию, олиму-фузалоларга вақф мулки, девон-хазина ҳисобидан маош тайинланиб, уй-жой билан таъминланган. Навоийнинг кўрсатмасига кўра, шоир ва адабиётшунос Атоулло Маҳмуди Ҳусайнига шоҳ девони ҳисобидаги боғчали ҳовли хатлаб берилган ва маълум миқдорда маош белгиланган. Ўзбек адабиётининг ёрқин сиймоси Заҳириддин Бобурни эсланг. У ўз ҳаётини шеърсиз, муҳаббатсиз, дўстларисиз кўз олдига келтира олмас, ҳаётининг маъносиғи шунда деб билар эди:

Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати.

Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти.

Назаримизда, сарой адабиётининг тематик доирасини, унинг қизиқишларини кўп вақт биз торайтириб кўрсатишга ҳаракат қилганмиз. Аслида бу адабиёт ҳеч қачон ўзини халқчил адабиётга, диний адабиётга, тасаввуф адабиётига зид қўймаган. Кўп вақт бу адабиётда ҳам умуминсоний қадриятларни куйлаш муҳим ўрин тутган. Бу шоирларнинг Навоий, Ҳофиз, Фузулий ғазалларига боғлаган муҳаммаслари, ўхшатмалари бунинг яққол далилидир. Масалан, Амирий (1787—1822) шеъриятида маъшуқанинг мадҳи, унга муҳаббат бир ғазалда умуман аёл зотини севиш ва улуғлашга олиб келган. Амирий бу ғазалида бир гулзорда ўзларича хурсанд бўлиб, чақчақлашиб, ўйин-кулги қилиб ўлтирган хотин-қизлар базмини тасвирлаган. Уларнинг бири қўшиқ айтса, иккинчиси ўйнаган, шўхликлари авжида:

Ишқ элин қатл этгунчи бераҳм дил озорлар,
Жамъ улўб бир базм аро суҳбат этарлар ёрлар:
Ғунча янглиғ кўнглуми юз ноз ила қон эттилар—
Шўхлар, бебоклар, раққосу хушрафторлар...
Жилва айлаб анжуман маҳнини гулшан эттилар —
Гулжабинлар, шунча оғизлар, шакарғуфторлар...

Бу ғазалда заррача бўлсин хотин-қизларни камситиш, уларга ғараз билан қараш сезилмайди, уларнинг бахтиёрлигидан холисона хурсанд бўлиш туйғуси кўзга яққол ташланиб турибди. Бу шуни кўрсатадики, Амирий Нодирадек нозиктаъб аёл-шоирага муносиб эр бўлган ва унинг чин ҳурмати қозонган. Унинг вафоти муносабати билан Нодиранинг кўз ёшлари дарёсига гарқ бўлгани бекорга эмас эди.

Аслида Нодира ҳам сарой шоираси. Ахир, у эри — Амир Умархон билан бир жон, бир тан эди-ку! Уларни қандай қилиб бир-биридан ажратиш мумкин?! Демак, сарой адабиётини халқчил адабиётдан ажратиш шартли, адабиётшунослик учунгина зарур бўлган бир нарсадир.

Етмиш йилдан зиёд вақт давомида кўплаб ижодкорларимизни «диний мистик адабиёт вакили», «сарой тарихчиси», «сарой маддоҳи», «хоннинг маддоҳи», «яланғоч севгини куйлаган» деб таҳқирлаб, ижодини бир чеккага суриб қўйдик. Ваҳоланки, ўзбек мумтоз адабиётининг катта қисми, айтиб ўтганимиздек, ана шу саройда яратилди. Эҳтимол тарих майдонига Амир Умархондек зукко шоир келиб, ўз саройида бир адабий даста тузмаганда, «Кўқон адабий муҳити» деган ибора ҳам пайдо бўлмас эди. Умархоннинг хизмати шундаки, у чор-атрофдаги ижодкорларни — созанда, бозанда, ҳофиз, наққош, хаттот, адибларни марказга йиғди, уларга бош-қош бўлди, ҳомийлик қилди. Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари шахсан Амирий ташаббуси билан яратилган. Алишер Навоийнинг «Ҳазойин ул-маоний»си Умархоннинг топшириғи билан 300 нусха кўчирилиб, халқ орасига тарқатилди. Унинг даврида кўплаб асарлар китобат этилди, таржима қилинди, битилди. Биргина Абдукарим Намангоний Фазлий «Мажмунат уш-шуаро» сида Кўқон хонлиги ҳудудида яшаб ижод этган 101 шоир асарларидан намуналар келтириб, улардан 75 таси ҳақида мухтасар маълумот беради, шеърларини баҳоли қудрат ғоявий-бадий жиҳатдан баҳолайди. Қувончлисиз шундаки, Нодира, Увайсий, Маҳзу-

На сингари шоирлар ижод қилган адабий доирада уларнинг мероси ҳам ўзига хос мавқега эга бўлган. Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси А. Қаюмов таъкидлаганларидек, ушбу тазкира XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларидаги ўзбек адабиёти тарихини ўрганишда энг нодир манба ҳисобланади. Фазлий асари кейинги йиллардаги тазкирнавислар ижодига баракали таъсир этган. Жумладан, Қори Раҳматулло Возеҳ, Афзал Пирмастий, Садри Зиё сингари тазкиранавислар Фазлий мажмуасидаги далиллардан бевосита фойдаланган.

Демак, Амир Умархон саройи ва унинг атрофидаги адабий доира давр ижодий жараёнида етакчи мавқега эга бўлган. Шунинг учун ҳам бу адабий муҳитни Амирий ва унинг муҳиблари ижодини пухта ўрганмай туриб, мукамал тасаввур қилиш мумкин эмас.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидаги Хива адабий муҳитининг вужудга келиши, инкишофида Муҳаммад Раҳимхон — Ферузнинг (1863—1910 йилларда хонлик қилган) фаолияти муҳим роль ўйнаган. Зероки, у илм-маърифат ҳомийси, ташкилотчиси, санъат ва адабиётнинг чинакам фидойиси сифатида катта ишларни амалга оширади. Шоир ва тарихчи Баёнийнинг ибораси билан айтганда, «унинг даврида ҳар бир маҳалла ўз масжиди ва мадрасаси» га эга бўлади, ўндан зиёд нодир асарлар араб ва форсий тиллардан ўзбек тилига ағдарилди. Ферузнинг саъй-ҳаракатлари асосида ташкил этилган матбаада 1876 йилдан бошлаб Навоий, Комил, Мунис, Огаҳийларнинг девонлари, куллиёти чоп этилди. 1897 йили эса Баёний, Огаҳий, Рожий, Мирзо, Табибий, Фуломий, Султоний, Асад, Ғозий, Пиркомил, Девоний каби Хоразм адабий муҳитида қалам тебратган 30 дан зиёд шоирларнинг асарлари жамланган махсус тазкира нашр қилинган. Унга Аҳмаджон Табибий сўз боши ёзган. Бундан ташқари матбаада бир неча таржима асарлар, турли шаклдаги тўпламлар, хотира китоблари ҳам чоп қилинган. Муҳаммад Раҳимхон ва отаси замонида, Шарқ халқлари тарихига, хусусан, Марказий Осиё халқлари тарихига доир энг ноёб асарлар яратилганлигини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим. Хулоса қилиб айтганда, Феруз ва унинг саройи атрофида жипслашган илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари ўзбек халқи маънавиятида чуқур из қолдирган ижодий ишларни амалга оширдилар.

Ўтмиш маданий-адабий меросга, қадриятларимизга

муносабат ўз жойига тушаётган ҳозирги пайтда сарой адабиёти ва унинг фидоийларига муносабатни ҳам жиддий ўйлаб кўришимиз керак. Бунда ижодкор зодагонлар, феодал ҳукмдорлар, бек ва амирлар меросини умум-адабий жараёндан ажратмай, ҳар томонлама пухта ўрганиб, уларнинг маънавият, бадий сўз санъати тарихида тутган ўринларини очиқ-ойдин кўрсатиш лозим. Зинҳор, бундай тадқиқотларда бир ёқлама хулосалар чиқаришга йўл қўймаслик керак. Бир томондан, уларнинг ўз синфининг вакили, тахт соҳиби, кенг меҳнаткаш омма ҳисобига яшаб, доим хазинасини тўлдира борганини, иккинчидан, шундай шаронгда маданий ҳаёт, хусусан бадий сўз санъати тараққиётига ўз ҳиссасини қўша олганини холис баҳолаш зарур.

Тоталитаризм давридаги катта хатолардан бири шунда бўлдики, қайси ижодкор руҳида миллий ифтихор сезилса, она тили, адабий меросни улуғлаган бўлса, у миллатчи сифатида қораланди; турмушдаги камчиликлар, бошқарувдаги нуқсонлар, лаганбардорлик ва тўрачилик қораланса, мавжуд тузум душмани, деб қувғин қилинди. Бу эса, охир-оқибатда маънавий қашшоқликка олиб кела бошлади.

Муддао шуки, ўтмишдаги адабий, маданий меросимиз, жумладан, сарой доирасидаги бадий ижод неъматлари ҳам ҳар томонлама, турли чиқитларга чиқазилмасдан мукамал ўрганилса. Сониян, баъзи тадқиқотчиларнинг «сарой адабиёти билан коммунистик ҳокимият давридаги адабиёт бир» деган ақидаларига чек қўйиб, унинг илғор аънаналари, хусусан, маънавиятга ҳомийлик қилишдаги ибратли жиҳатлари давом эттирилса, Зероки, қайси жамиятда маънавий ҳаёт эътибордан соқит қилиниб, у таназзулга маҳкум этилса, ўша жамиятнинг истиқболи ҳам бўлмайди.

ИФРОНИЙ БИЛИМЛАР ҚОМУСИ

Шарқда ижтимоий тузумнинг қайси босқичи бўлишидан қатъи назар, шахсни ҳар томонлама камол топтириш муаммоси ҳаминша етакчи масала бўлиб келган. Зардўштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»даги инсоннинг жисмоний, ақлий, жинсий тарбияси, табиатга муносабати хусусидаги мулоҳазалар, кўҳна Хитой ва ҳинд диний-ахлоқий таълимоти ҳамда тарбия аънаналари шундан гувоҳлик беради. Нисбатан энг ёш дин ammo дунёда анча кенг тарқалган, инсон руҳиятига таъ-

бир кучи беқиёс бўлган Исломнинг ўз олдига қўйган асосий мақсади ҳам у вужудга келган кундан бошлаб, фикрловчи, комил, меҳнаткаш, беозор ва безарар инсонни камол топтиришга интилиш эди.¹

Бу сермашаққат ва қарама-қаршилиқларга бой тарбия жараёнида Ислом дини жаҳон халқларининг ўзигача бўлган энг сараланган малака ва тажрибаларига суяниб иш кўрган.

Аслида Аллоҳнинг мавжудлиги ва ягоналигига ишониб, билим олиб унга амал қилиш, бир кунда беш вақт ибодат қилиб, намоз ўқиш, рўза тутиш, закот бериш, тариқатга риоя этиш, саховат, ҳалимлик, кечирувчанлик, ризо, сабр, қаноат, сидқ-ихлос, риёзат каби қарзу фарз ва суннатлар шу тарбиянинг ўзига хос усуллари-дир.

Асрлар давомида мазкур тарбия усуллари маҳсули ўлароқ жамиятнинг шундай тоифалари вужудга келдиларки, уларнинг бу борадаги хатти-ҳаракатлари шу қадар ҳайратомуз ва иборатлики, маърифат ва маданият ўлчовларининг қўл етмас юксакликлари уларнинг доимий қароргоҳидир.

Ислом дунёсида камол топиб, умумбашарий шуҳрат қозонган бу шахсларнинг гўзал феъллари таърифи тилдан тилга, дилдан дилга кўчиб, авлоддан-авлодга ўтиб, бир маърифий қудрат тимсоли сифатида шу кунга қадар яшаб келмоқда. Уларнинг ислом аҳкомлари ҳақида тасаввур ва талқинлари шу қадар чуқур ва мазмундорки, мусулмончиликнинг рисоладаги анъаналаридан сифат жиҳатидан фарқ қилади. Ана шу фарқ туфайли кишилар уларга сиғинадилар. Улар ислом талабларини тўла-тўкис бажариш билангина чекланиб қолишмаган. Ўз тоат-ибодатлари ва жамоага хизматларидан кўнгиллари тўлмай, унинг янги-янги қирраларини излашган. Бу тоифа ўз фалсафий фикрларини баён этишда ислом аҳкомларидан муҳим восита сифатида фойдаланганлар. Ўзларидаги фавқулодда имкониятни керагича намоеън этишга интиланлар. Натижада бутун бир файласуфлар шажараси вужудга келиб, Шарқ илм-фан ва шеърини бу тоифа таълимоти асосида ривожланди. Мазкур йўлга киришга бел боғлаганлар ўзлари яшаган муҳитда турли руҳий ҳолларни бошдан кечиришганки, уларнинг аксар хатти-ҳаракатлари аҳли дунё ва ҳатто

¹ Бу лавҳа И. Остонақулов билан ҳамкорликда ёзилган.

ҳукмрон шариат қонун-қоидаларига зид бўлиб туюлган. Шу боис уларни девона ҳам дейишган, ўз сафларидан ҳайдаб чиқаришган, шаккокликда айблашиб, қатл ҳам этишган.

Инсоният жамияти вужудга келибдики, у қарама-қаршилиқларга тўла. Кўтарилиш ва таназзул босқичларини бошидан кечириб келади. Миллий ва давлатлараро урушлар, муайян ички адолатсизликлар, тожтахт талашуви, кишиларнинг қулдор ва қулга, бой ва камбағал табақага ажралиб қолиши, табиатга бешафқат муносабат, муайян гуруҳлар ўртасидаги фисқ-фасод, қотиллик, алдов, хиёнат, ота-она ва фарзанд ўртасидаги кўнгилсиз низолар, инсонлар маънавий қашшоқлашувининг оммавий тус олиб, хавфли ижтимоий иллатга айланиши, қатағонларнинг бош сабабчиси сўфилар назарида нафс, ҳаю-ҳавасга қул бўлиш, олтин, кумуш, мол-дунёга ҳирс қўйиш оқибатида рўй беради.

Тасаввуф тарихи, шеърияти, ундаги мазҳаб ва оқимлар, улар ўртасидаги назарий курашлар, бу таълимотнинг инсонпарварлик моҳияти, жабр-зулм ва жаҳолатга қарши собитқадам кураши тўғрисида Е. Э. Бертельс, Ф. Кўприлюзода, В. Зоҳидов каби таниқли олимлар қимматли тадқиқотларни мерос қолдирганлар. Шунингдек, Н. Маллаев, М. Зокиров, Н. Комилов, И. Ҳаққулов, С. Олим, О. Усмон каби олимларимизнинг рисола ва мақолларида ҳам тасаввуф шеърияти хусусида қимматли маълумотлар мавжуд.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, тасаввуф фалсафий маслак сифатида ислом дини майдонга келгандан кейин феодал-клерикал реакциянинг, зулмнинг кескинлашуви ва бунинг натижасида адолатсизликнинг, қашшоқликнинг кучайишига қарши кўтарилган норозиликнинг оловланиб кетиши натижасида ривожланди, шаклланди. VII ва XI асрларда, айниқса, араб диёрида ортодоксал сўфизм тезлик билан ривожланади. Увайс Қараний, Ҳасан Басрий, Робиа Адвия, Иброҳим ибн Адҳам, Боязид Тайфур ал-Бостомий, Абубакр Шиблий, Абумансур ал-Ҳусайн ал-Ҳаллож каби мутасаввуфлар майдонга келади. Натижада тасаввуф араб оламида кенг тарқалиб, сўнг Хуросон ва Мовароуннаҳрга ислом дини билан бирга кириб келади. Бунинг натижаси ўлароқ, Фаридиддин Аттор, Жалолидин Румий, Шайх Саъдий,

Ҳофиз Шерозий, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Аҳмад Яссавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби жаҳоний мутафаккирлар етишиб чиқди.

Мутасаввуфларнинг яратган илмий, бадний асарлари, дoston ва-газалларини кўздан кечирсангиз, улар тасаввуфдан четга чиқмаслик учун «Қуръон» ва Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларидан четга чиқмаслик лозим деб уқтирадилар.

Хўш, бу ҳукмрон мафкура билан анъанавий муросан мадорами ёки чинакам ихлос иқрорими?

Машойихлар ўзларини пайғамбарларнинг маънавий меросхўрлари деб ҳисоблайдилар. Биз XIII аср охири ва XIV аср иккинчи ярмида яшаган Носириддин Рабғузийнинг «Қиссаи Рабғузий» асарини кўздан кечириб, ушбу саволга жавоб топгандек бўлдик. Рабғузий Муҳаммад алайҳиссалом (570—632) асҳобларининг сифатларини, яъни қандай инсон пайғамбарларга саҳоба бўла олишини қуйидагича таърифлайди:

«Қамуғ саҳобаларнинг сифати бу эрди — улар тангри азза ва-жалла фармони уза эрдилар. Шуғллари тенгри азза ва жалла қуллуғин қилмоқ эрди. Жиҳод қилмоқга ануқ, тилаклари мавло таолонинг хушнудлуқи эрди, душманликлари шайтон бирла эрди. Балоға сабр, қазоға рози, балоға шокир эрдилар. Кишиларни ўзларидин илгари тутдилар, рағбатлари дунё молиға оз эрди, тириклари ҳақ сўзламак бирла, бермаклари ҳадя эрди. Дойим қўрқинч ичинда эрдилар, бир-бирига меҳрибон эрдилар. Нимарсани ёд қилсалар эзғулик бирла ёд қилур эрдилар. Гийбатдин, ҳасаддин, бўҳтондин қўрқиб, сўзлари ҳикмат, нафслари ибратлик, турмушлари фикрат эрди. Аччиғ вақтинда сабр қилмоқ, хушнудлик вақтида узр қилмоқ, ўз ҳожатларидин киши ҳожатларини илгари тутмоқ, ўзлари чиғай эркан (йўқсул бўлсалар ҳам) халқга нафъ еткурмоқ. Ёзуқлуғлар узрин қилмоқ (гуноҳкорлар учун худодан узр тиламоқ), ваъдани рост тутиб, охират савобини умид тутмоқ. Ёзуқлуғлар ёзуқин, айбларин ўттилар (кечирдилар), ислом ҳақин сақладилар».

Муҳаммад пайғамбар ҳадислари ҳам юқоридаги фикрлар билан уйғун эканлигини эътиборга олсак, тасаввуф таълимотига Муҳаммад алайҳиссалом асос солган, десак асло янглишмаймиз, балки тарихий ҳақиқатни тан олган бўламиз.

Шу боис бўлса керак, ўтмишда пайғамбарлар, уларнинг саҳобалари азиз-авлиёлар, машойихлар, сўфилар,

қаландарлар тўғрисида жуда кўп хотира, қисса, дoston ва зикрлар яратилган. Улардан ёш авлодни тарбиялаш, тўғри йўлга бошлаш воситаси сифатида фойдаланишган. Бундай китоблар жумласига араб, форс, туркий тилларда яратилган Абу Исо Термизий (IX аср), Абдуллоҳ Ансорий (XI аср), Фаридиддин Аттор (XII аср), Юсуф Ҳамадоний (XIII аср), Носириддин Рабғузий (XIV аср), Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Исҳоқ Боғистоний (XVII аср), Муҳаммад Яъқуб Ёрқандий (XIX аср) сингари адиблар асарларини келтириш мумкин.

Яқинда ана шундай улуг китоблардан бирини топиш бахтига мушарраф бўлдик. Китоб номи «Тазкират улавлиён туркий» бўлиб, унинг муаллифи Муҳаммад Сиддиқ Рушдийдур.

Ҳозирги замон адабиётшунослиги учун бутунлай янги топилма бўлган улкан ўзбек шоири, носири, таржимони ва олим Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ва унинг илмий-адабий мероси ҳақида тўла маълумотга эга эмасмиз.

Асарнинг муқаддимасидаги қайдларга қараганда Қўқон, Ёрқент шаҳарларида, Қошғар, Хўтан диёрларида умр кечирган. Тазкирани эса Хўтан диёрида таваллуд топган Ёрқент ҳокими Хожа Қафакбек илтимосига кўра ёзади. Хожа Қафакбек «дониш аҳлининг фойиқи ва заррот мақомининг лойиқи», ўз юртида маданият ва илм-фан аҳлига ҳомийлик қилган, мадраса ва масжидлар барпо этган тараққийпарвар киши эди.

Муҳаммад Сиддиқ шеърлятида, хусусан ғазал, мухаммас, рубоий жанрларида ўз замондошлари ўртасида катта шухрат қозониб, «Қуръон», ҳадис баёнига доир билимларни, тасаввуф фалсафасини пухта эгаллаган. Араб, форс-тожик ва туркий тилнинг нозик жиҳатларини мукамал эгаллаган билимдон киши бўлгани учун дўстлари унга «Тазкирани туркий» битишини илтимос қиладилар.

Муҳаммад Сиддиқ бу ҳақда шундай ёзади:

«Қаригонда кўришум тоғ била,
Қозимдим ул тоғни тирноғ била,
Тарихқа минг икки юз тўқсон эрди ибтидо қилдим,
тўрт йил тамом бўлгонда итмомиға еткурдим...
...Гўрт йил ўтрўсида чектим рақам,
Не илик ором олиб, не қалам».

Демак, бу асар 1870 йилда ёзиб тамомланган. Адиб ўз асарини ёзиш учун катта тайёргарлик кўради. Арабий, форсий манбаларни «Шарҳ ул-қулуб», «Кашф ул-асрор», «Маъфират ул-нафс», «Тазкират ул-авлиё» сингари китоблардан ижодий фойдаланган.

Муқаддимада таъкидланишича, муаллиф «арабий иборатлар» ҳамда «форсий алфоз» билан битилган китоблар туркий талабалар учун тушуниш оғир бўлиши, замондошлари орасида «Қуръон» ва пайғамбар ҳадисларини изоҳлаб, тушунтириб бера оладиган алломалар камёблашиб бораётгани учун хосу омга тушунарли, содда тилда ўз китобини яратади.

Уни қўлига қалам олишга ундаган яна бир жиҳат адиб яшаган замонда фиръавнсифат одамхўр, тошнинг бешафқат, бемурувват кишилар кўпайиб кетиб, «машойихлар сўзини эл-улус унутиб» маънавий қашшоқлашиб бораётгани эди.

Пайғамбарлар ҳақида қисса ва нақллар кўп ёзилгани, агар уларни ҳам қўшиб, сўнг шайхлар зикрини қилсам сўз узоққа чўзилади, деган андиша билан Муҳаммад Сиддиқ фақат авлиёлар зикри билан кифояланади. Унда, гарчи 95 машойих зикри ваъда қилинган бўлса-да, фақат 83 бузруквор зикри баён этилган. Эҳтимол бунга адибнинг умри кифоя қилмаган ёки китобат пайтида котиблар айрим зикрларни «иккинчи даражали» деб билиб тушириб қолдирган бўлиши мумкин.

Қўлёзма 382 варақ бўлиб, гоят сифатли қоғозга, гўзал настаълиқ хати билан кўчирилган. Зикрлар тартиби, оят, ҳадислар ва нақллар қизил рангда ёзилган. У ўтган аср Қашғар китобат санъатининг ёрқин намунаси ҳисобланади. Китоб котиблари кўрсатилмаган, саҳҳофи эса Саййид Муҳаммад отлиғ киши бўлиб, муқованинг ички тарафида елим-муҳрда ёзиб қўйилган.

Қўлёзма муаллиф дасхати ёки у ҳаёт пайтида китобат қилинган бўлиши мумкин. Чунки унда юзлаб тузатишлар, киритмалар мавжуд.

Муҳаммад Сиддиқнинг таҳаллуси масаласига келсак, ўтмишда бундай таҳаллус қўллаган шоир учрамайди. Бу жиҳатдан «Рушдий» оригинал таҳаллус... Луғавий маъноси ҳидоят, яъни рост йўлга кирган киши маъносини билдиради. Эҳтимол, адиб улуғ файласуф Ибн Рушд (X аср) даҳосига иқтидо қилиб мазкур таҳаллусни қўллагандир.

Ушбу китоб кўп жиҳатлари билан шу йўналишдаги асарлардан тубдан фарқ қилади. Ўзига хос композици-

он қурилиш ҳамда мундарижага эга. Боблар зикр тарзида келади. Ҳар бир зикрда, дастлаб қаламга олинган шайх-авлиёнинг илм-фан, дин, адабиёт оламида тутган ўрни, тасаввуфнинг қайси маслагига мансублиги, илмий қудрати, унинг қайси илмлар билан шуҳрат қозонгани сажъ усулида кўтаринки руҳда тавсиф этилади.

Шундан сўнг ўша авлиёнинг туғилиб ўсган юрти, ижтимоий келиб чиқиши, таълим олган шаҳарлари, устозлари, у ёки бу мутасаввуфий оқимга қўшилиб, ишқи илоҳий йўлига ўтқунга қадар бажарган ишлари, чеккан риёзатлари, тавбасига сабаб бўлган ногоҳоний туртки — ваҳий баён этилади.

Китобхонда ўша шахс ҳақида маълум тасаввур ҳосил қилдиргач, Муҳаммад Сиддиқ «келтирибдурларким» бошланмаси билан у киши ҳақидаги ривоятларни, «Нақл қилибдурларким», «Нақлдурким», «Дебдурларким» киритмаси билан унинг сафдошлари, муридлари ва замондошларининг суҳбатлари, хотиралари ва ҳикояларини келтиради.

Шундан сўнг, «Дебдур» бошланмаси билан ўша машойхнинг «Қуръон» оятлари ва пайғамбар ҳадислари билан боғлиқ кўплаб панд-насиҳатлари, диний тушунчалар, тасаввуф таълимотига доир мушоҳадалари ва ибратли хулосалари келтирилади.

Бу панду-насиҳатлар, қуйма мақоллар Шарқ донолигининг бебаҳо дурдоналаридурки, уларнинг ҳар бири лўнда мазмунга эга. Мана шайх Самнун Муҳиб тасаввуфга қандай баҳо беради,

«Тасаввуф улдурки, сен ҳеч нимарсанинг мулки бўлмагайсан ва ҳеч нимарса сенинг мулкинг бўлмагай!»

Озодлик, тенглик ва инсоний эркин бундан ортиқ сўз билан ифодалаб бўлмаса керак.

Фузайл Аёз шундай дейди:

«Бадбахтнинг нишонаси беш нимарсадур: аввал, кўнгли қаттиқ бўлмоқ; иккинчи, кўзи уятсиз бўлмоқ; учинчи, бешарм ва беҳаё бўлмоқ; тўртинчи, дунёга мойил бўлмоқ; бешинчи, умид риштасин узоқга солмоқ, яъни бу йил мундоқ қилай, келурга андоғ қилай демак».

Имом Жаъфар Содиқ шундай насиҳат қиладилар:

«Беш кишининг суҳбатидан ҳазар қил; аввал ёлгончиким, анинг бирла ҳамиша фиреб ерсан; иккинчи, ахмоқ ва содаким, сенга манфаат деб бир иш қилур, зиёнинг андадур; учинчи, бахилким, ўбдон вақтда сендан айрилур; тўртинчи, қўрқунчоқким, ҳожат вақтида

сени ташлар; бешинчи, фосиқки, бир луқманинг тамъа-сида сени ярим луқмаға сотар».

Шуниси диққатга сазоворки, муаллиф панд ва фалсафий мушоҳадалардан сўнг мамдўҳининг вафоти, жанозаси тафсилотини баён этади. Бу баён шунчаки қайд этиш бўлмай, балки маълум бир ибратни кўрсатиш учун истифода этилган воқеа ҳисобланади. Шунингдек, мурид ёки шогирдининг туши орқали марҳумнинг руҳий тақдири ҳам кўрсатиб ўтилади. Натижада ҳар бир зикр яхлит бир асар даражасига етказилганлиги маълум бўлади. Бунга Иброҳим ибн Адҳам, Боязид Бостомий, Абул Ҳасан Ҳаррақоний зикрлари мисол бўла олади. Зероки, бу йўналишдаги кўплаб зикрлардан на бир тавсиф, на бир ривоят, на бир нақл ва на бирор пандни тушириб қолдириш мумкин.

Асарда тилга олинган шахсларнинг ҳар бири илм-фаннинг у ёки бу соҳасида кўплаб китоблар битиб, устод даражасига етган, фавқулодда қудратга, илоҳий кучга эга бўлган кишилар. Чунончи, Ҳаким ал-Термизий илму-амал, фалакиёт, ҳайвонот илми, тафсир соҳасида улуғ китоблар тасниф қилган «ҳаким ал-авлиё» унвонига сазовор бўлган. Робиа яккаю ягона аёл авлиё бўлиб, сеҳрлайди, ҳавода муаллақ тура олади. Абу Туроб Нақшабий қўлини темирчилар қўрасига тутиб тура олади, ерни тепса чашма қайнаб чиқади, Ҳабиб Ажамий, Иброҳим Адҳам дарёдан юриб ўта олади, дарахтни ўзи билан юргизади. Ҳасан Басрий, Боязид Бостомий, Башир Ҳофий истиқболда бўладиган ишларни башорат қиладиган, фиросат—руҳшунослик илмида комил, Абул Ҳасан Ҳаррақоний шер, илон, йўлбарслар билан дўст-иноқ, томда туриб ердаги болтани воситасиз қўлига олади, у шаҳардан бу шаҳарга яёв юриб, юзлаб фарсанг масофани оз фурсатда босиб ўтади. Мансур Халлож қўл ҳаракати билан уюм паҳтани момикқа ва чигитга ажрата олади. Баъзи шайхлар (ёши катта бўлгач албатта) емак-ичмакни кунда бир маротаба ўзларига раво кўрадилар. Уларча орифлар бир кунда бир марта овқатланидилар, мўъминлар икки марта, ҳайвонлар эса уч марта. Бир шайх ҳар кун етти дона узум ейиш билан қаноатланса, бошқаси, олма бўйини ҳидлаб юриб кун кечиради. Улар назокат бобида ҳам барчага ўрناк. Боязид масжидга етгунча, масжид ҳурмати-ни сақлаб, ҳаргиз тупирмайди, Аллоҳ сўзини тилга олишдан аввал оғзини чайқайди.

Ҳайратланарлиси шундаки, бу художўй шайхларнинг

ҳар бири ўз тариқати ва мазҳабини бошқаларга мажбурламайди. Айрим шайхлар эса шогирд тарбиялашга бутун умрини бағишлайди, уларни «учар қушларим» деб атайди. Сиртдан қараганда барча шайхлар фақат Аллоҳга етишмак йўлида бу дунёнинг барча юмуш ва неъматларидан, энг жигарбанд кишиларидан ҳам воз кечган. Аммо синчковлик билан қаралса, уларнинг мана шу аҳдларида ҳам комил инсонийлик бор. Авваламбор, бу шайхларнинг ўзи бирон касб-кор эгаси, ёшлигидан устод кўриб, кўп илмларда камолот чўққисига етган; юзлаб шогирдларни вояга етказган; аксарияти мурид ёки закот берувчилар инъоми эвазига эмас, ўз меҳнатига яшайди. Баъзи шайхлар шогирд ҳамда фарзандларига касб-ҳунар ўргатишга астойдил ҳаракат қилишади;

«Келтурибдурларким, Абдулло Мағрибийнинг тўрт ўғли бор эрди. Ҳар бир ўғлига ҳунар ўргатмак буюрди.

Сўрдиларкин:

— Не учун ўғлонларга ҳунар ўрганмакни лойиқ кўрдингиз?

Абдулло дедиким:

— Ҳар бир ўғилга бир ҳунар ўргатурман, то мендин кейин «фалонийнинг ўғлиман» деб ростгўй элнинг жигарларини емагайлар ва ҳожат вақтида касб-ҳунар қилиб рўзонасига сабаб бўлмай ва элдин тама қилмагай».

Айрим шайхларнинг халқдан узилиш, хилват ўтириш, фақат Аллоҳ ёди билан яшаб, жаннат умидида умр ўтказиш тўғрисидаги кўпдан-кўп мулоҳазалари улар яшаган ижтимоий-сиёсий муҳит билан бевосита боғлиқ. Улар жабр-зулмнинг интиҳосиз, енгиб бўлмас даражада томир отганлигини кўриб, шундай ҳолат билан таскин топиш мумкин деб ўйлар эдилар. Асли фарғоналик бўлиб, Восит ва Марв шаҳарларида яшаган Абу Бакр Воситийнинг қуйидаги сўзлари фикримизни тасдиқлайди: «Бизлар мубтало бўлибдурмиз бу замонада бир тонфалар орасидаки, уларда на ислом одобларидан нишона бўлмай ва на мурувват ҳукми уларда зоҳир. Ҳамма жоҳиллик ва бадхўйлик уларда мавжуд ва пайдодур».

Ёки Жаъфар Содиқ раҳматуллоҳу алайҳининг: «Бу замона халқининг дўстлуқини бозор таоми янглиғ топибдурманким, ранги-бўйи хушдур, аммо таъми нохушдир», деган сўзлари, афсуски, барча даврлар учун айтса бўлгулик аччиқ ҳақиқатдур.

Шуни назарда тутиш керакки, Муҳаммад Сиддиқ

Ўз ўқувчисини мутолаа қийинчилкларидан қутқариш учун сўз ва атамаларни ўрнида изоҳлаб кетади. Арабча, форсча сўзларни иложи борича туркий шаклини қидириб топади. «Наззора» сўзини «қароламоқ», «воситачи» сўзини «орачи», «боғбон» ўрнида «мевачи» синонимини қўллайди. Қитобда муаллиф юзлаб номлар ва жуғрофий атамаларнинг келиб чиқиши, маъносини изоҳлайди.

Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ўзбек насрининг улкан намояндаси сифатида адабиётимиз тарихидан муносиб ўрин эгаллаган адибдир. Нақл ва ривоятларда мумтоз наср ва халқ оғзаки ижодига хос бўлган фразеологик бирикмалар, иборалар, ўхшатиш ва жонлангиришлар, тажнис, ташбеҳлар кўп учрайди: «зор-зор чун абри навбаҳор йиғлади», «умр кемаси ажал гирдобига етди», «олами фонийдан дорул бақоға рихлат қилди», «маърифат дарахтини фикр-андиша суви бирла суғоргайлар», «ҳайрат бармоғини тишлади».

Шайхлар васфи дебоча, баъзан хотимада машойхларнинг муножотини беришда сажъ санъатидан усталик билан фойдаланади. Шу билан бирга ўта жимжимадорлик, ортиқча гапдонликка ҳам йўл қўймайди, лўндаликка интилади. Бу хусусият ривоятлардаги диалогларда яққол кўзга ташланади. Диалогларда фикрий тараңлик ўқувчини шу қадар ўзига тортадики, у яқун топгунча нафас олмай кутиб турасиз. Хулосадан эса олам-жаҳон ҳикмат оласиз.

Дунёни тушунтиришда сўфилар имо-ишорат, рамз, мажоз билан сўзлаганлари учун фалсафий мушоҳадаларни бирданига идрок этиш осон эмас. Муҳаммад Сиддиқ бундай ҳолларда ўзи ҳам қаттиқ масъулият билан масалага ёндошганлигини айтади. Ўзи яхши идрок этмаган ўринларни хато қилиб қўймаслик учун тушуриб қолдиради. Агар ўқувчи менинг сўзим билан қониқиш ҳосил қилмаса Фаридиддин Аттор асари ҳамда «Қашф ул-асрор» каби китобларга мурожаат этиши мумкин, дейди. Бу эса адибнинг юксак маданият ва идрок соҳиби эканлигидан далолат беради.

Қисқаси, Муҳаммад Сиддиқнинг маҳорат билан ёзилган кўпгина ривоятлари ўзбек саргузашт асарларининг энг яхши намунаси ҳисобланиши мумкин. Унлаб нақлларни эса тарихий ҳикоячилик жанрининг мумтоз тури деб аташ ўринлидир. Шунингдек, бу асар Шарқ тарихи, жуғрофияси ва этнографиясига онд кўплаб маълумотларни ўзида жам этган ёдгорлик сифатида

ҳам қимматлидир. Кичик мисол келтириш билан чега-
раланамиз. «Ажам» сўзи илмий рисолалар ҳамда изоҳ-
ли луғатларда «араб бўлмаган юртлар ёки халқлар»
деб шарҳланган. «Тазкират ул-авлиёи туркий»да эса
бу сўзга янада аниқроқ изоҳ берилган. Басралик шайх
Абу Шақони халқ Ҳабиб Ажамий деб атайди. Бунга
сабаб у «Қуръон»ни яхши ўқий олмайди, қироат қил-
олмайди. Шу сабабли уни «ажамий», яъни «араб бўл-
маган мусулмон» дейишган. Абу Шақо ҳам «Мен ажа-
мий, яъни туркман, қалбим арабий» дея хитоб қилади.
Ҳабиб эса худонинг дўсти маъносини билдиради.

Демак «Ажам» сўзини араблардан бошқа халқлар
деб эмас, умуман араб бўлмаса-да, мусулмон динини
қабул қилган халқлар, мамлакатлар деб аташ тўғри-
роқ ва мукамалроқ бўларкан. Шунда Навоийнинг «Та-
рихи мулуки Ажам» асарининг маъноси ҳам янада му-
камал тушунилади.

Шу ерда ўринли бир савол туғилиши мумкин. Бу
китобда зикр этилган шайхларнинг бари араб, Хуросон
диёрида яшаб ижод этган бўлса, бизга қандай аҳами-
яти бор?

Кишини қувонтирадиган, қалбларимизни фахр ва
ифтихорга тўлдирадиган жиҳати шундаки, китобда зикр
этилган улуғ инсонлар орасида Марказий Осиёда кам-
мол топган, илм-фан, маориф ва маиший маданият та-
раққиётига сезиларли ҳисса қўшган, номлари мусулмон
дунёсидагина эмас, бутун жаҳонга машҳур бўлган, ай-
римлари олдинги китобларда тилга олинмаган Муҳам-
мад Али Ҳаким ат-Термизий, Абу Бакр Варроқ Терми-
зий (машҳур муҳаддис Абу Исо ат-Термизийнинг тоға-
си), Абу Туроб Нақшабий, фарғоналик Абу Бакр Во-
ситий, марвлик Фузайл Аёз, Абу Али ибн Синонинг
дўсти, замондоши Абул Ҳасан Харрақоний, Абу Бакр
Сайдалоний каби илм-ҳикмат, фалсафа ва фикҳ дониш-
мандлари бор. Бундан ташқари китобда зикр этилган
баъзи авлиёлар ҳаёти ҳамда фаолиятининг маълум дав-
ри Насаф, Марв, Урганч, Бухоро, Самарқанд шаҳар-
ларида кечади ёки авлодлари Мовароуннаҳрликдир.

Муҳаммад Сиддиқ ўз фикрларини далиллаш, тўла-
роқ ўқувчига тушунтириб бериш учун Ҳофиз, Саъдий,
Шавкат сингари улуғлар ижодига суянибгина қолмай,
Навоий, Сўфи Оллоёр асарларига ҳам мурожаат этади.

Хулоса қилиб айтганда, бу асар шу қадар серфайз
ва хосиятли ёдгорликки, ундан ҳар бир киши хоҳ ки-
чик, хоҳ катта бўлсин, ўзига керакли маънавий озик
олади.

ЗАРОФАТ СОҲИБИ

Азиз китобхон! Сиз Мулло Насриддин, Насриддин Афанди, Ота Кўлек Мерган, Алдар Кўса, Умурбек Лаққи сингари Марказий Осиё халқ зарофатгўй донишмандлар номини кўп эшитгансиз. Ун олтинчи асрга келиб улар қаторига зарофатгўй Мушфиқий ҳам қўшилди. Хўш, Мушфиқий ким? У асли тарихий шахсми ёки тўқима тимсолми, деган савол кўпчиликини қизиқтирса керак. Биз шу саволга тўлароқ жавоб беришга уринамиз.

Тожиқ халқ латифа ва ҳикоятларининг асосий қаҳрамонига айланган Мушфиқий тарихан яшаб ўтган шахс, унинг асл исми Абдурахмон XVI асрда яшаб ўтган аянчли тақдир соҳиби. У лирик шоир, ҳозиржавоб ҳажвгўй, дostonнависдир. Мушфиқийнинг ота-боболари асли марвликдир. Шоир 1525 йили Бухорода қашшоқ оилада дунёга келиб, ёшлигида ота-онасидан етим қолади. Натижада бўлажак шоир бухоролик бир ҳунарманд хонадониди хизматкорлик қилиб, хат-саводини чиқаради, мадрасада таҳсил кўради. У фавқуллода истеъдод соҳиби сифатида математика, астрономия, ҳикмат, мантиқ, араб тили, фалсафа, башорат ва бошқа билимларни мукамал эгаллаб, «илмда Птоломей ва Аристотель» («Тарихи Роқимий») даражасига етади. Аммо ёшлигидан шоиртабиат бўлган Мушфиқийда бадий ижодга рағбат устунлик қилиб, у тез орада машҳур шоир сифатида шуҳрат қозона бошлайди. Ҳажвий шеърлар ижод қилади.

Мушфиқий Амийнӣ ва Маҳрабий каби шоирлар билан бирга бир оз муддат давлат хизматкори, зодагонлардан Бурҳонхон ҳузуриди бўлган ва жуйбор хўжаларидан баъзиларига мадҳиялар ёзган бўлишига қарамай, она шахрида шуҳрат топа олмади, бирон ҳомий пайдо қилолмади. Шунинг учун Мушфиқий 1564 йили Самарқандга кетиб қолади. Шоир бу ерда сарой китобдори вазифасига эришган бўлса-да, лекин моддий аҳволи яхшиланмайди. Шоир Бухорога қайтиш мақсадида Абдуллахонга қасидалар йўллайди, «Гулзори Ирам» маснавийсини тугатади. Бу орада Самарқанд ҳокими Абу Саид вафот этгач, унинг ўрнини Абдуллахон қўлга киритади. Мушфиқий унинг зафарини муборакбод этиб, қасидалар битади, аммо хон унга илтифот кўрсатмайди. Натижада бир қанча адиблар сингари Мовароуннаҳрни тарк этиб, Ҳиндистонга кетиб қолишга маж-

бур бўлади. 1577 йили Акбаршоҳ ҳузурига борганда ҳам унинг умидлари пучга чиқади. 1578 йили Бухорога қайтиб, Абдуллахон саройидаги адабий доирага дохил бўлишга эришади. Ва катта адабий жараён, жиддий ижтимоий-сиёсий воқеалар оғушида яшаб, 1588 йил вафот этади.

Мушфиқийдан бизга қадар жуда катта ҳажмда бадий мерос қолган. Уларни ўрганиш, тасниф этиш ва нашр қилдиришда олимлардан З. Аҳроров, С. Айний, ва У. Каримовларнинг хизмати катта. Унинг тўртта девони мавжуд бўлиб, уларнинг биринчиси 1558 йили тузилган, фақат ҳажвиялардан иборат, қолганлари қасида ва ғазалларни ўз ичига олган. Бундан ташқари Мушфиқий «Соқийнома», «Гулзори Ирам», «Жаҳоннома» сингари маснавий-достонлар ҳам ёзган. Девонларида қасида, ғазал, рубоий, қитъа, мухаммас, маснавий, таркиббанд, таржеъбанд, мустазод сингари лирик тур жанрларидаги асарлар жамланган. Шоир ўз ҳажвияларида кишилар ўртасида учрайдиган нуқсонлар, ғайриинсоний хатти-ҳаракатлар устидан кулади, адолатсизликдан нолийди. Машҳур «Мерос тақсими» ҳажвиясида эса, қайси бир ақидага кўра қиз болани ота-она меросидан маҳрум қилиш одати устидан кулиб, бу хусусдаги мунофиқлик ва риёкорликни қаттиқ танқид остига олади. Мушфиқий Шарқ шеърляти тарихида махсус ҳажвий шеърлар девони тузган шоир сифатида ҳам диққатга сазовор. Профессор А. Болдирев бундай асарларни халқчил, шаҳар ҳунармандлари руҳиятини ифода этадиган ҳаққоний асарлар, деб тан олган. У нисбатан илм, маданият равнақи учун имконият пайдо бўлган осойишта муҳитда маликуш-шуаро даражасига етади. Ҳасан Деҳлавий ҳамда Камол Хўжандий сингари буюк шоирларнинг илғор анъаналарини давом эттиради, уларнинг санъаткорлик даҳосидан файз топади.

Шоир лирикаси ғоявий йўналиши, тематик доираси, хусусан, санъаткорлик жиҳатидан ўзига хос хусусиятга эгадир. Чунки уларда анъанавий образ ва мавзулар янгича моҳият касб этиб боради, у лирик қаҳрамоннинг дард-ҳасрати, шоду-хуррамлигию, ўзига хос ҳазил-мутоиббага мойиллиги, маъшуқанинг сервиқор нозу таманноси, ошиқ илтижосию, нолаю зорига бепарво, «ўз тахтидан тушмаслиги» (Навоий)ни ниҳоятда таъсирчан, бадий ўйноқликда тасвирлайди. Профессор Зоҳир Аҳрорий Мушфиқий санъаткорлик маҳоратини шоир

ижодига бағишланган рисоласида махсус ўрганган. Машҳур адиб ва қомусий билим соҳиби Садриддин Айний ўз тадқиқотларида шоир назмининг бу жиҳатига бир неча бор ишора қилган. Маъшуқасининг дардида юрмоқ, унинг хоки пойини кўзига тўтиё этмоқ ошиқ учун бахт, фидойиликка ундовчи бир рамз:

Волаи хусни хати голиябўи ту шавам,
Вах чи зебо шудаи, бандаи рўй ту шавам.
Гар шавад ҳар нафасе дар тани ман жони дигар,
Ҳар нафис чон диҳаму зинда бар бўи ту шавам.
Ман на он ошиқам имрўз, ки чун булҳавасон,
Талабам коми дилу, ранжа зи хўи ту шавам.
Сари мўе шудаам аз ғаму дорам ҳавасе,
Ки фидон ҳаваси ҳар сари мўи ту шавам.

(«Сенинг мушкин ҳидли лабинг хатига вола бўлибман, шу қадар гўзаллашибсанки, юзинг бандаси бўлибман. Ҳар нафасда танамда бир жон пайдо бўлса, ҳар дақиқада жон бергим-у, ҳидингдан қайта тирилгум. Мен бул ҳаваслар сингари бугун парвона бўлиб, ҳажр азоби онларида сандин воз кечмасмен. Ишиқинг кўйида соч толасидек бўлиб қолдим, лекин ҳамон ҳар сочинг толасига фидойилигимча қоламан»).

Барча ўтмиш тазкирнавис ва шеършунослари Мушфиқийни нозикбин ва нозикбаёнликда алоҳида маҳорат соҳиби сифатида таърифлайдилар.

Мушфиқий қасидаларининг кўпи васфий характерга эга. Уларнинг баъзилари шоир ўзига бир пуштипаноҳ, ҳомий топаолмай, шаҳарма-шаҳар юрганида турли ҳукмдорларга йўлланган асарлардир. Аммо «Қасидалар девони»да шундай шеърлар ҳам борки, уларда муаллиф, бир томондан, ўзининг оғир, мусибатли ҳаётини, моддий қийинчиликлари, бекаслигини ифодалаб, замона носозлигидан шикоят қилса, иккинчи томондан, шоҳ наздидаги обрўсига суяниб, мавжуд ижтимоий тузумдаги адолатсизликни, айрим беклар, идора амалдорлари, хусусан, вазир Осаф томонидан содир қилинаётган зулм-зўрлик, ғайриқонуний хатти-ҳаракатлар қаттиқ танқид қилинади, фош этилади, уларни адолатпеша бўлишга ундайди.

«Соқийнома» ҳамда «Жаҳоннамо» нисбатан ихчам дostonлар бўлиб, уларда шоир сўфиёна майллар, ахлоқ-одоб масалалари, комиллик шартлари хусусида бир му-

тафаккир сифатида мулоҳаза юритиб, китобхонни илм ва маърифатли бўлишга даъват этади. Саргузашт достон «Гулзори Ирам»да эса муаллиф икки ёш ўртасидаги фидойи ишқни, Ҳусн, Дил, Ишқ, Ақл, Хаёл, Ғамза, Меҳр, Вафо, Номус сингари рамзий образлар орқали тасвирлаган. Айрим адабиётшунослар Мушфиқий бу дostonни ёзишда Фаттоҳий Нишопурийнинг «Ҳусну Дил» дostonидан илҳом олганлигини қайд этишган. Лекин Фаттоҳий дostonи халқ китоблари сингари назм ва наср аралаш усулда ёзилган. Мушфиқий асари эса анъанавий маснавий жанрида битилган. Бунда жанрлар қоришмаси сезилмайди. Бу мавзунинг кейинги асрлардаги туркий ва форсий тилларда анъанага айланишида Мушфиқий асарининг ҳам ўрни бор.

Хулоса қилиб айтганда, Мушфиқий ёшлигида барча билимларда камолот касб этиб, ўзининг зукколигию ҳозиржавоблиги, нотиқлигию бадеҳагўйлиги, латифагўйлигию аския айтиши билан ҳаммани дол қолдирган.

ЖИСМИМ НОТАВОНДУР МЕНИНГ

XVII асрда Мовароуннаҳр адабий муҳиtida етишиб чиққан алломалардан бири — ширинкалом шоир Сайидо Насафий алоҳида мақомга эга. Лирик турнинг деярли барча жанрларидаги асарлардан катта ҳажмдаги девон тузган, «Баҳориёт» («Ҳайвонотнома»), «Шахрошўб» (Шаҳар ҳунармандлари хусусида манзума)лар яратган сермаҳсул бу санъаткорнинг ижодини ўрганиш ва нашр этишда Холиқ Мирзозода, Садриддин Айний, Абдуғани Мирзоев ҳамда Жўраҳон Шанбезодаларнинг хизмати катта.

Бўлажак шоир Миробид Сайидо Насафий XVII асрнинг 30-йилларида Бухорода ҳунарманд оиласида дунёга келади. Авлодлари Қаршилиқ бўлгани учун «Насафий» тахаллусини қўллаган. Болалигиданоқ зеҳни ўткир бўлган Миробид беш яшарлигидан мустақил мутолаа, ҳат машқига берилиб, тез орада саводини чиқаради, йигитлик палласида кимсасиз қолгани учун Лаби Ҳовуз масжиди ҳузуридаги Девонбеги мадрасасидан бир ҳужра олиб яшай бошлайди. Мадраса таҳсили жараёнида ёқ у истеъдодли шоир сифатида кўзга ташланади. Нагижада талабалар, шаҳар ҳунармандлари орасида шуҳрати ошиб, кўплаб дўстлар орттиради. Ана шу дўстлари уни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб юрадилар ва давридаги барча билимларни эгаллаб, замона-

сининг энг пешқадам шоири даражасига етади. Аммо Бухоро шаҳрида шоир эътибордан четда қолади, бирон ҳомий топилмайди. Шунинг учун у паноҳ излаб, Мовароуннаҳрнинг кўплаб шаҳарларини кезади, лекин «бирон харидор» топилмайди. Ҳиндистонга бормоқчи бўлади, аммо аксарият ҳамроҳлари кетишса ҳам «Ватан меҳри» юрт ҳудудини тарк этишга йўл бермайди. Тўқувчиликдан келадиган даромади моддий аҳволини яхшиламаса-да, умрининг охиригача ўша ҳужрада яшаб, ҳунармандлар ва косиб дўстлари қаторида бўлади. Сайидо Насафий узоқ умр кўриб, 1707—11 йиллар орасида вафот этган.

Юқорида таъкидланганидек, бизга қадар Сайидо Насафийнинг мукамал куллиёти етиб келган. Унинг қўлёзма нусхаларида 8500 байтдан иборат турли жанрлардаги шеърлар жамланган. Уларнинг мавзу доираси кенг, гоёвий йўналиши ранг-баранг, бадиийлиги энг авж нуқтада. Ўша давр шоири ва адабиётшуноси Малёхон Самарқандий ўзининг «Музаққир ул-аҳбоб» тазкирасида Сайидо ижодига қуйидагича баҳо берган: «Мақташида унинг номи пайваста келмаган ғазал учрамайди, у мухаммас боғламаган ғазал ҳам топилмайди. Бокира ғазаллари сўз усталарини ҳайратда қолдирган, раъно янглиғ мухаммаслари сават тўла гулларнинг тождир. Шаҳрошублари бозорларга гавго солган, рубойилари сўз арбоблари эътиборини қозонган, қасидалари салмоқли, маснавийлари сирларга бой, қитъалари пандга сероб, мустаъзодлари қалбларни ром этувчи, мувашшаҳлари муаммо, чистонлари дилписанд—нимаки ёзган бўлса бари мумтоз ва олийқадрдир».

Ҳақиқатан ҳам Сайидо Насафийнинг шеърлари ҳар жиҳатдан бошқа асарларидан фарқ қилади. Жумладан, у ғазал жанрида анъанавий муҳаббат мавзусидан ташқари инсон турмуш тарзи, унинг маънавий олами, мавжуд ижтимоий тузумнинг барча жабҳаларидаги ҳаётий ҳодисаларни тасвирлашга, акс эттиришга эришган санъаткордир. Шоир кўпинча 7—8 байтли ғазаллар иншо этса ҳам, баъзи ғазалларида байтлар сираси йигирмадан ошади. Уларда ҳамиша воқеабандликка, ҳаққонийликка жиддий эътибор берилади; ҳар бир ғазал шоир яшаётган даврнинг муайян ҳаёт лавҳасидек туюлади. Шунинг учун ҳам шеърларида азалий ва абадий муҳаббат мавзусининг янги қирраларини кашф этиш билан бирга лирик қаҳрамоннинг ўзини ўраб олган муҳитга муносабати ранг-баранг бўёқларда ўз ифода-

сини топган. Шубҳасиз ошиқ висол онларига интилади, ёрининг бетакрор гўзаллигини васф этади, ундан вафо, садоқат, мурувват тилайди; уни гул гашти, наврўз фаслини, бўстон сайрини ғанимат билишга чорлайди. Ошиқ чинакам гўзаллик, ҳаёт шайдоси:

Омад баҳору сайри гулистон ғанимат аст,
Базми висоли гунчаи хандон ғанимат аст.
Бо қомати ҳамида равам сўи бўстон,
Наззоран бунафшаву райҳон ғанимат аст.

(Баҳор келди, гулистонни сайр этмоқ, хандон гунча висоли ила базм этмоқ ғаниматдур, бўстон сари қоматимни эгиб бораман, чунки бинафша билан райҳон тамошаси ғаниматдир).

Бир қанча ғазалларида шоир ошиқ қалбининг турли-туман кечинмаларини табиат гўшасининг сўлим ёки сўлғин лавҳаларини чизиш билан мутаносиб тасвирлаб, инсон руҳий оламининг нечоғлик нозик ва ранго-ранг кўринишларга эга эканлигини кўрсатишга муваффақ бўлади. Ана шундай кезларда табиат ошиқ нияти, хоҳишига терс келиб қолади. Бундай кезларда энди лирик қаҳрамоннинг мавжуд ижтимоий тузум иллатларига, бадкирдор замондошларини, бевафо дўстларига муносабати, зулм исканжасида инграётган оддий ҳунармандлар аҳволига, замондошлар дардига ҳамдардлик изҳор этиш яққол кўзга ташлана бошлайди. Шу зайлда ошиқ гоҳ ёр жабридан, гоҳ бечизликдан мунг тортади, баъзан ҳаётдан норози ошиқнинг «тизза кўзгусига бош қўйиб», маҳзун ўтириши нафис чизилади. Кўпинча замон ва замон аҳлининг бевафолигию зулми рўйрост танқид қилинади: «Менинг» радифли ғазалида шоир ўзига ўхшаган минглаб жисми нотавонларнинг умумлашма образини яратади:

Мазраи хушкам, назар ба осмон бошад маро,
Мепарад чашмам, умед аз Қахқашон бошад маро.
Партави хуршед бар дўшам гарони мекунад,
Баски ҳамчун жисми нотавон бошад маро.

*(Қуруқ шудгорман, кўзларим осмондарур менинг,
Кўзим учади, умидим Самон йўлидадур менинг
Қуёш нури танамга оғир ботади,
Жисмим зору нотавондур менинг).*

Шу туркумга кирадиган ғазалларда шоир ўзини «Қудуққа ташланган Юсуфга», бўм-бўш сахро «этагида кун кечираётган мингларнинг бирига» ўхшатади; «зоғу, зағонга йўлдош» бўлгандан, «уйга замона аҳлидан бири ташриф буюрса даштга қочиб кетишга» мажбур бўлгандан, «жаҳон таланган қишлоққа», «гул қонга бўялган ханжарга ўхшаганидан» озор чекади; «халқ тохта-тахт талашиб, «сув ўрнига бир-бирининг қони»ни ичаётганидан нолиб, даврининг аянчли манзарасини чи-зади.

Туркум асарларида, хусусан «Шоир уйининг ўғри уриши» шеърида қаллоблик, бемеҳрлик, судхўрлик, авж олган, адл ўрнини зулм эгаллаган замонасининг ёрқин лавҳаларини зўр маҳорат билан чиғади:

Ба дарҳо медаванд одамиро нафси гарданкаши,
Ҳаридоре набошад ғайри саг нони гадойро.
Ба муфлис рў диҳад дунё, кунад савдогари пеша,
Гадо мунъим чу гардад мефурўшад ошноиро.
Насиҳат мекунад ба аҳли дунё бештар воиз,
Намеғуянд мардум бе тамаъ ҳарфи худоиро.

(Инсонларни муҳтожлик эшикларига термилтиради, гадоиликка топилган нонга кучукдан бошқа кимса қарамайди. Йўқсилга дунё учраса савдогарлик даъвосини қилади, гадойнинг қорни тўйса дўстликни сотади. Воиз дунё аҳлига ваъзхонлик қилади, аммо ҳеч ким художўйлик ҳақида тамаъсиз гапирмайди).

Ушбу характердаги бундай шеърларда лирик қаҳрамон замона зулмидан, муҳтожлик ва бенаволикдан, зулм исканжасида нолиётган, оҳидан «оташ ўрлаётган» меҳнаткаш халқнинг умумлашма образини яратади; «дастурхони тиланчиликка узатилган гадо қўлидек бўшлиғи»дан шикоят қилади.

Сайидо Насафий куллиётининг катта бир қисмини маснавийлар ташкил қилади. Улар 27 та бўлиб, анъанавий ишқий-саргузашт, ижтимоий-фалсафий характердаги маснавийлардан фарқ қилади. Шоирнинг бу хилдаги шеърлари бирон-бир тарихий воқеа ёки шаҳар, тарихий шахс, табиат манзараси, йил фасллари тасвирига бағишланган ихчам дostonни эслатади. Жумладан бундай асарларнинг бир нечаси қишнинг қаттиқ совуғию, ёз чилласининг инсон тоқат қила олмайдиган иссиғи тасвирига, Бухоро, Боқижон чорбоғи, Нақшбанд равзаси таърифларига бағишланган.

Бир туркум маснавийлар Бухоро амирлари Абдулазизхон ҳамда Субхонқулихон ҳукмронлиги давридаги Мовароуннаҳрда рўй берган воқеалар тасвирига бағишланган. Улар бир томондан, шоир ижодидаги ҳаққонийлик, реалистик тамойилларни билиб олишга кўмаклашса, иккинчи томондан, ўша даврдаги баъзи тарихий воқеаларни аниқ тасаввур этишга кўмаклашади. Айрим тарихий шахсларнинг мавжуд ижтимоий тузумдаги ўрин ҳамда мавқеларини мукамал англашга ёрдам беради.

Сайидо маснавийларидан саккизтаси турли тоифадаги ҳунармандлар тавсифига бағишланган. «Хожа Мирзажон баққол таърифида», «Шустагар хожа Нурмуҳаммад таърифида», «Баққол хожа Шафе таърифида», «Новвойлар таърифида», «Қассоб таърифида», «Нажжор таърифида» сингари асарлар шулар жумласидандир. Бундай маснавийларда шоир оддий меҳнаткаш халқнинг ҳаётини кўтаринки бир руҳда тасвирлайди, уларнинг жамият моддий неъматларини яратишдаги ўрни, мавқеини алоҳида эътироф этади; улар жамият кўркига кўрк қўшиб, инсонларнинг кундалик эҳтиёжларини қондиришларига қарамай ғоятда оғир аҳволда яшаётганларини дард-ҳасрат билан кўрсатади. Бундай «ҳунармандлар ҳақидаги шеърлар» Марказий Осиё халқлари мумтоз адабиётида мутлақо ўзига хос ҳодисадир.

Маълумки, ўтмиш мумтоз адабиётимизда шахарларда яшайдиган турли ижтимоий табақаларни жамиятда тутган ўрнини тасвирлаш, кўпинча ҳукмрон табақалар гуруҳларининг салбий кирдикорларини танқид ҳамда фош қиладиган асарлар яратиш анъанаси мавжуд. Лекин фақат меҳнаткаш халқнинг турли тоифаларини назм риштасида бир силсилада тасвирлаб сарҳисоб этиш Сайидо Насафий қаламигагина хосдир. 404 байтдан иборат Сайидо асарларида чарчинфуруш таърифига бағишланган ғазалдан бошланиб, заргар, ҳалвогар, кулол, қандолатчи, тоқидўз, баққол, камонгар, саройбон, этикдўз, пахсачи, ошпаз, ҳаймадўз, тандирчи, танбурчи, совунпаз, дегрез, кўҳнадўз, дукчи, курашчи, темирчи, мусаввир-котиб, даллол сингари 212 ҳунар эгаси 2 байтдан тортиб 5 байтгача бўлган шеърини шаклларида таъриф ва тавсиф этилади, баъзан енгил юмор ёки лутф орқали мутоибга тортади; уларнинг моддий неъмат яратиш жараёнидаги кайфиятлари тасвирланади. Ушбу манзумалар мавзу доираси ва ғоявий йўналишини

жиҳатидангина эмас, балки маърифий, тарихий ва этнографик нуқтаи назардан ҳам катта аҳамиятга моликдир. Зероки, шоир ғазаллари орқали биз ўша давр Бухоро музофотидаги ҳунар ва ҳунармандлар хусусида, ҳар бир касбнинг ўзига хос мураккабликлари ҳақида мукамал маълумотга эга бўламиз. Чунончи Бухоро шаҳрида махсус «шустагир» (кир ювувчи)лик касби мавжуд бўлиб, шоир уларни ҳаёт покизалиги тимсолидек таърифлайди.

Сайидо Насафийнинг оддий меҳнаткаш халққа меҳри, инсонпарварлиги, турли ҳунар эгаларининг яратувчилик қудратига комил ишонч «Баҳориёт» («Ҳайвонотнома») манзумасида ҳам яққол ўз ифодасини топган.

Кунлардан бир кун шоир ҳам гўшасидан чиқиб, саҳрога юзланибди. Қараса, бир сичқон уяси оғзига ўтириб олиб ўзини таърифлаётганмиш. Унинг мақтанчоқлигини эшитган мушук келиб, сичқонни паст уриб, ўзини мақтаб кетибди. Буни эшитган ит келиб мушукни қоралаб ўзини мақтай бошлабди, шу зайлда қўй, бўри, хўкиз, туя, тошбақа, типратикан, тулки, қуён, маймун, оҳу; арслон, фил, каркидон бирин-кетин келиб, дастлаб ўздан олдин гапирган ҳайвонни ёмонлаб, сўнг ўз-ўзини таърифлабди. Ва ниҳоят «ҳайвонлар подшоси» дағ-дағ билан келиб ўзининг ҳаммадан катта ва бақувват эканлигини виқор билан таърифлабди. Бир донни судраб бораётган чумоли шернинг гапини эшитгач, йўлидан тўхтаб дебди, «Эй, замонанинг Рустами достони, чумоллар иттифоқидан беҳабармисан. Биз бирлашганда оиламиз ризқи сенинг айшингдандир, қумурсқалар овқати шербаччалардир».

Шоир 18 ҳайвонни ўзаро, ўз-ўзини таърифлаш мунозараси орқали мажозий йўл билан тасвирлар экан, асар охирида чумоли тилидан «Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар», «Елғиз отнинг чанги чиқмас экан» деган хулосага келади. Маснавий йўлида ёзилган ушбу дoston катта таълимий ва тарбиявий аҳамиятга эга. Зероки, асар замирида меҳнаткаш халқ қудратли кучдир, деган фикр мужассамланган.

Сайидо Насафий энг кўп мухаммас ёзган шоирлардан бири ҳисобланади. У Ҳофиз, Жомий, Урфий, Ҳилолий, Назирий, Фигоний Сойиб, Камол, Калим, Толиб, Мушфиқий сингари 70 дан ортиқ ўтмишдошлари ғазаларига мухаммаслар битган, ўзи ҳам замон ва нобоп замона аҳлини танқид қилиб, мухаммаслар ёзган. У Сойиб Табризий ижодини ўзи учун бир мактаб деб бил-

ган ва шунинг учун унинг кўплаб ғазалларига мухам-
маслар ёзган улкан алломадир.

СУЗ ГУҲАРШУНОСИ

XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг биринчи ярми-
да кўҳна Қўқонда ўзига хос бир маданий, илмий ва
адабий муҳит вужудга келди: турли шаҳар, қишлоқлар-
дан олим, хаттот, мусаввир, муаллим, шоир, машшоқ,
муғанний, муқаллид, зарофатгўйлар шаҳарга жамлан-
ди; махсус ҳунар мактаблари, мадрасалар ривожига
алоҳида эътибор берилди; ҳатто соҳавий—рассомлик,
наққошу музаҳҳиблик, хаттотлик, машшоқлик, ҳунар
мактаблари ташкил этилди, энг мумтоз асарларни са-
ралаб кўчиртириш, таржима қилдириш йўлга қўйилди.
Уларга аркони давлат ҳомийлик қилди, хаттот ва му-
таржимлар моддий жиҳатдан таъминлаб турилди. Эл-
ликдан зиёд ижодкор ягона адабий муҳитда жамлан-
ди. Ҳатто чекка Аштда ҳам Муҳаммадамин Косоний
бошчилигида котиблар ва мусаввирлар тайёрлайдиган
махсус мактаб очилган. Ана шу катта бир ижодий жа-
раённинг раҳнамоси—саркори Амир Умархон — Ами-
рий эди.

Бўлажак шоир ва давлат арбоби Умарбек 1787 йили
Қўқонда зодагон оиласида туғилади. У бошланғич таъ-
лимни хусусий муаллимларда олгач, мадрасада ўқий-
ди, араб ва форс тилларини, замонасидаги барча би-
лимларни мукамал эгаллайди. Шундан сўнг акаси
Олимхон хизматида бўлади. Ўз билимдонлиги, маъри-
фатлилиги билан кўпчиликнинг диққатини тортади.
1807 йили акаси Фарғона ҳокимлигини топширади. У
Андижон ҳокими Раҳмонқулбийнинг қизи Моҳларойим
(Нодира)га уйланади. 1810 йили Олимхон фитна оқи-
батида ўлдирилгач, Умарбекни хон этиб кўтардилар.
Ун йилдан зиёд ҳукмронлик қилган Умарбек маданий
ҳаётни юксалтиришга, мадраса мактаб, масжид, хона-
қоҳ, ҳаммом, карвонсаройлар қурдиришга, адабий ҳаёт-
ни жонлантиришга, қўшни давлатлар билан маданий,
иқтисодий алоқаларни йўлга қўйишга алоҳида эътибор
берган. Унинг ўзи ҳам Амирий тахаллуси билан ғазал-
лар ёзган. Амир Умархон 1822 йили вафот этган.

Амирий ўзидан катта ҳажмдаги шеърлар девонини
қолдирган. Шоир девони 1887 йилдан 1909 йилгача бир
неча бор чоп этилган. Уша давр Қўқон адабий муҳити,
Амирий ижодини ўрганишда академик Азиз Қаюмов,

филология фанлари доктори Маҳбуба Қодироваларнинг хизмати катта. М. Қодирова 1972 йили Амирий девонини чоп эттирган эди. Лекин ўша йиллардаги ҳукмрон коммунистик мафкура «ўтмишни идеаллаштириш», «сарой адабиёти вакили» тамгалари билан китоб ман этилди ва тарқалишига йўл қўйилмади.

Амирий Қўқон адабий муҳитининг бошқа шоирлари сингари ўзбек ва форсий тилларда баробар ижод қилиб, ҳар икки тилда мумтоз ғазаллар, мухаммас, мурабба, мусаддаслар яратган. Шарқнинг даҳо шоирлари Ҳофиз, Камол, Лутфий, Жомий, Навоий, Бедил ҳамда Фузулийларнинг энг сара ғазалларига мухаммаслар битган, ўхшатмалар ёзган. Бир ғазалида шоир Навоий ижоди ўзига бадият сарчашмаси бўлганлигини қайд этган. Шу далилнинг ўзи унинг ижодхонаси қай тарзда қурилганлигини кўрсатади. Амирий ижодига Навоий даҳосининг таъсири, шоир ғазалларининг халқона руҳда эканлигига М. Қодирова «Девон»га ёзган сўз бошисидаёқ илм аҳли диққатини жалб этганди.

Шоир ғазалларини кўздан кечирар эканмиз, уларда абадий мавзулар — ишқ тасвирланганлигини кузатамиз. Аммо ана шу анъанавий муҳаббат тасвирида Амирий мутлақо ўзига хос бир йўл тутган. У Лутфий, Навоий, Бобур ғазалларидан файз топиб, арузнинг халқ қўшиқларига яқин баҳрларида ижод этишга, муайян инсон-маъшуқа чиройини нафис чизишда, ошиқ илтижоси, дард-ҳасратини ифодалашда халқ лапарларидек содда, равон шеърлар яратишга эришган. У кўпинча севгининг файзу тароватини умумлашма қаҳрамон — ошиқ тилидан ёрининг рухсори, гуфтори, рафтори, қошу-кўзи, нозу-карашмасини таъсирчан, бокира тарзда тасвирлашга муяссар бўлади, кичик бир лавҳа воситасида олам-олам таассуротлар туғдиради.

Чунончи, мумтоз ғазалиётимизда кўпинча ёр лаби устидаги нафис қора тук гўзаллик тимсоли сифатида мушки анбар, райҳонга қиёсланади. Амирий ғазалларида ана шу «хат»нинг юзлаб ҳолатларда бадий таъбеҳ, тимсол сифатида акс топганлигини кузатамиз. «Хатти анбарфом», «хатинг нуктаси», «анбарин хат», «сабзан хатти», «хатти шабранг», «хатинг райҳони», «хатинг даври», «хат зоҳир ўлди лаълидин» сингари сўз ва ибораларнинг хилма-хил товланишларда келиши фикримизни тасдиқлайди. Шоирнинг форсий ғазаллари ва мухаммасларида ҳам ана шу анъана устидан

вор. Жумладан бир ғазалида «сенинг хатинг Қуръон сатрларини эслатади» деган фикрни беради.

Хати зоғи учун икки қаро зулфи тузоғ эрди.
Баногўши сафосин боға тушган қора ўхшаттим.

Амирийнинг «Тасаддуқ», «Санга», «Дерман», «Но-гоҳ», «Чўх», «Ўхшайдур», «Дермишлар», «Гулнор» син-гари ўнлаб ғазаллари чинакам халқона асарлар бўлиб, уларда ошиқ қаҳрамоннинг руҳий кечинмалари беҳад нафис, ихчам ва равон йўлда ифодаланган, мураккаб ташбеҳлар, турли фикрларнинг қўшилиб-қуюқланиб келиш ҳолати учрамайди, бадний-тасвирий воситалар ҳаммабон тарзда қўлланган.

Зоҳир этмиш гар шафақ ул лаъли хандондин ҳаво,
Ингламоқ касб айламинш бу чашми гирёдин ҳаво.
Бўлмаган бўлса агар лаълнинг майидин сурх рў,
Не учун ҳар тун шафақ зоҳир қилур қондин ҳаво.

Бундай ғазалларда маълум даражада Фузулий ва Машраблар анъанаси ҳам мавжуд:

Лабинг сарчашман оби бақодур,
Хизр хатти зилолингга тасаддуқ.
Тутарман танаро жонни гироми,
Бўлур бир кун висолингга тасаддуқ.

Кўпинча шоир анъанавий образларни ёки бадний тасвирий воситаларни қўллашда айрича йўл танлайди. Аксарият шоирларимиз ёр гажагини, баъзан сочини ҳам ошиқ учун қўйилган тузоққа ўхшатганлар. Ёки ёр-нинг ошиққа қиё боқишини, қайрилиб кўз қирини таш-лашини «мўрчанигоҳ» деб таърифлаганлар. Амирий ана шу аъналарга ўзгача ёндошади, гажагу зулфни кўп ҳолатларда қўллаб, яъни қармоққа қиёслаб, фикр-ни теран ифодаланишига, ғазалсароликка янги бир лавҳа олиб киришга муяссар бўлади:

Ишқ баҳрида кўнгил моҳисини сайд этгали,
Зулфин ҳар бир кажи юз ҳалқан қуллоб эрур.

Демак, ёр сочининг ҳар бир жингалаги ишқ денги-зидаги балиқларни (ошиқларни) овлаш учун ташлан-ган қармоқ илгичларини эслатади. Мумтоз ғазаллари-

мизда кўп учрайдиган «мурчанигоҳ» иборасини шоир содда қилиб «нимнигоҳ» тарзида ишлатаверади:

Нимнигоҳнинг кўз учидин, турди мижгон саф тузуб,
Ҳам бўлиб, таъзим этиб, ер ўпди фармонингда қош.

Ёрнинг қатли учун қасд этиш — лутф айлаши ҳам ошиқни тетиклаштиради, унга таскин беради. Зероки, маъшуқа кўзидан отилган ўқлар ошиқ қалбини чок этса, дудоғида зуҳур этган ширингуфторлик унга жон бағишлайди. Ёр лабларини таърифлаб хат иншо этган қалам бол чўқиган тўти тумшуғига ўхшайди:

Ҳар қаламким лаблари васфида таҳрир этса хат,
Тўтидурким бўлур шаҳд ичра минқори сучук.

Қуйидаги байтда ҳам ўзгача, мутлақо янги бир қиёс мавжудким шоирнинг сўзга заргарона муносабати ҳайратомуздур:

Ғизо ўлмиш агар кўрсам кўзингни рўза чоғида,
Нехуш улким қилур бодом ила ифтор мен янглир.

Фарғона водийси халқлари орасида рўза кунлари ифторга бодом қўйиш ёки ифторда бодом мағзи тановул этиш анъанаси мавжуд. Шоир бу ерда мумтоз шеъримиздаги ёр кўзини — қабоғини бодомга ўхшатиш анъанасини давом эттирган ҳолда, ана шу таомилга ишора қилиб, фикрнинг қабарик ифодаланишига эришган.

Анъанавий тазод, тарсеъ, ғулу (ўта муболаға), ўхшатиш, тадриж сингари қатор шеърӣ ва лафзий санъатлардан фойдаланишда ҳам биз гўзал, бетакрор байтлар яратилганлигининг гувоҳи бўламиз. Ёр лабидаги қоп-қора холни «болга қўнган чибин»га, ошиқ бошини гўйга, ёр гажагини чавгонга ўхшатиш турли-туман кўринишларда зуҳур этган. Бу ворисийликда ҳам Амирий кашфиётлар қилишга интилади:

Бошим гўй ўлди, жавлонгоҳида ман бенаво қолсам,
Би ҳамдиллоҳ жони зоримни помоли саманд этди.

Бошқа бир ўринда боши (гўй), ёр гажаги (чавгон) га илинганидан шод эканлигини изҳор этса, бу ўринда ошиқ ёр отлари туёғи остида гўйдек топталганидан шод.

«Сутун», «Зеб», «Яктараф» радифли ғазалларда ҳам бир-бирини такрорламайдиган, бошқа санъаткорлар ижодида кам учрайдиган ранг-баранг ташбеҳлар қўлланилган ва жозибали тасвирлар яратишга эришилган. Ёрнинг оппоқ яноғидаги қоп-қора холи момикдай қор устидаги қора қарғага ўхшайди. Аммо ана шу ҳинду хол ёр баногўшини равшан этади, яъни ўзидан шаффоф нур таратадиган мўъжиза:

Холи ҳандуси баногўшини равшан айлади,
Фаслдай топғон киби зоғи снэхдин қор зеб.

Жуда кўп мумтоз шоирларимиз ёр сочини мушкка, мушки Хўтан тарқатадиган бир мўъжизага таққослайдилар. Қуйидаги байтда Амирий зулф образини янги-ча талқин этган:

Ики фаттон кўзунг Чин шаҳридин бож олса, тонг эрмас,
Хўтан мушкига тушмиш шуҳрати зулфингдан овоза.

Демак, ошиқ назарида унинг ёри оламаро бўлиб, зулфларини паришон қилгандан сўнггина энг зўр ҳид тарқатадиган Хўтан мушки шуҳрат пайдо қилган экан, яъни ўша мўъжизанинг манбаи ёр сочи.

Баъзан шоир ошиқ қалбининг энг нозик туйғуларини маъшуқага хитоб, илтижо усуллари билан ифода-лаб, муайян бадий лавҳалар яратади. Мана бу байтда ошиқ ёрига «сочингга тароғингни авайлаб ургин, яъни тарагин, чунки унинг ҳар торида юз асирнинг кўнгли бор» демоқчи:

Ғар тарар бўлсанг сочингни чекма бепарво тароғ,
Баски бордур юз асир ўлгон кўнгул ҳар тор аро.

Аксарият ғазалларида фақат шодлигу гўзалликни таъриф этиб, маъшуқанинг сафоли руҳидан, ширин гуфторию охудек хиромидан гулгул яшнаган лирик қаҳрамон баъзан унинг бевафолигию, ағёрга лутф этиб, «харидорига жабр» этишидан шикоят қилади. Амирийнинг «ҳофиз», «тамаъ», «фалак», «янглиғ», «зайф» радифли ғазалларида ёрнинг озору-жафоси, «дилсанглиги», «сахтрўлиги»дан нолиш мавжуд. У ёрига «пора-пора кўнглум устурлобтек», умр ўтар «хаёлу хобтек», шунинг учун «соғар ичиб набот газак» этмоқ керак, деб мурожаат қилади. Амирий ғазалларидан маълум

бўлишича, ўтмишда «шароби ноб» истеъмол қилгандан сўнг «набот газак» этиш расм экан:

Бизга то чанд жаҳон кулфатию даҳр гами,
Бода ичмак билан дафъи гаму кулфат қилоли.

Амирий ўтмишдошлари анъаналарини давом эттириб, муваффақият билан туюқлар яратган шоирдир. У ўзбек тилидаги сўзларнинг оҳангдошлик хусусиятига эътибор бераркан, ўзгалар ишлатмаган сўзлар асосида туюқ ёзишга интилган. «Чин» ва «Богидур» каби туюқлари фикримизга далил бўла олади:

Оразин гулзори жаннат боғидур,
Тори зулфинг жон қушининг боғидур.
Халқан зуннор зулфинг даврида,
Кофири ишқ ўлмағонлар боғидур.

Демак, Амирий ҳам шаробни қайғу ҳасратни, замон кулфатларини унутиш воситаси, деб билган.

Маълумки, Амирий билан Нодира муносабатлари, устозу-шогирд мушоиралари ҳақида кўп ва хўп нақллар бор. Нодира ўз девони дебочасида устози — ўзининг биринчи ўқувчиси, мунаққиди ва муҳаррири эканлиги ҳақида илиқ гапларни ёзиб қолдирган. Афтидан Амирий девонида ҳам бевосита умр йўлдоши бўлмиш Нодирага бағишланган бир қанча ғазаллар борга ўхшайди. Бунини Амирий ва Нодиралар томонидан мушоира тарзида яратилган «Бор» радифли ғазалнинг шоир девонига киритилганлиги ҳам тасдиқлайди. Бундан ташқари айрим шеърлардаги маъшуқа ошиқ кулбасини доимий мунаввар этгувчи сиймо. Шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтишни истардик. Айрим мунаққидлар Нодира ғазалларида Умархон ҳаддан ташқари идеаллаштирилган, деган фикрни билдирадилар. Бу, очиги, «феодал ўтмишни идеаллаштириш» сингари ҳукмфармо мафкуравий зуғумнинг асорати бўлиб, уларнинг мутлақо асоссизлиги барчага аён. Навқирон, қўлига қалам тутқизган устози, давлатни тadbиркорликла бошқариш билан бирга, илмий, адабий муҳитга йўналиш бериб турган одамидан жудо бўлган шоира қалбидаги айрилик дарди асарларининг қон томирига айланиб, уларни фироқномага табдил этиши табиий бир ҳол. Шунинг учун Амирий ғазалларида Нодира тимсоли, шоира асарларида Умархон сиймоси алоҳида ўрганишни тақозо этади.

Кўриниб турибдики, Шўролар даврида мавзу жиҳатидан маҳдуд, ғоявий йўналиш нуқтаи назардан қашшоқ, фақат яланғоч шаҳватпарастликни тараннум этган, шаклбозликдан иборат, деб камситиб келганимиз Амрий асарлари ўзбек ғазалиётининг зарварақларини ташкил этаркан. Хусусан, шоирнинг сўз танлаш маҳорати кўп жиҳатдан ибратлидир.

АСРИМИЗГАЧА НАСРИМИЗ

Маълумки, ўзбек халқи минг йилдан зиёд тарихга эга бўлган бой адабиёт яратган. Мумтоз адабиёт деб аталадиган бу маънавий зарварақларимиз кўлам жиҳатидан ҳам, мавзу ва ғоявий йўналиш нуқтаи назардан, жанрлари ҳамда бадийлиги томонидан ҳам ниҳоятда ранг-барангдир. Ана шу бебаҳо хазинанинг катта қисмини насрий асарлар ташкил қилади. Биз кўп йиллик кузатишларимиз, ўнлаб насрий асарларнинг бевоқиф асл қўлёзмаларини мутолаа қилиш натижасида қадимий насримизни жанр, тематика, ғоявий йўналиш ҳамда услуб жиҳатидан мухтасар тасниф этишни лозим кўрдик. Зероки, ҳозиргача «диний», «мистик», «хурофий» деб назардан соқит қилинган ўнлаб насрий китобларимиз маърифат кони, ахлоқ-одоб дастуридир. Уларда исломий аҳкомлардан ташқари халқимиз маънавиятининг кўп қирралари ўз ифодасини топган, унинг турмуш тарзи акс этган.

Ҳикоя, ҳикоят, тамсиллар. Бу турга «Қиссаи Рабғузӣ» (XIV аср), «Насойим ул-муҳаббат» (XV аср), «Гулзор», «Мифтоҳ ул-адл», «Жомеъ ул-ҳикоети туркий» (XVI аср), «Тазкират ул-авлиёи туркий», Гулханий ва Нозил Хўжандийларнинг «Зарбулмасал» китоблари киради. Мазкур мажмуалардаги ҳикоя, ҳикоят ва масалларнинг етакчи мавзуси панд-насиҳат, яхши хулқ-одобни, фарз ва суннатларнинг бажарилиши шартлиги, илм, ҳунар ўрганиш, сабр, қаноат, ризо, шукр, эътиқод, зикр, ишқ; маърифат, жавонмардлик, адолат ва бошқаларни тарғиб этиб, исломий одобга зид ҳислат, айб, гуноҳлардан парҳез қилишга чорлашдир. Ушбу китобларнинг аксариятини ўзига хос одобнома дейиш мумкин. Уларнинг тили ва тасвир усулига «нақлдуким», «айтибдурларким», «ҳикоятда келур», «айтмишлар», «хабарда келур», «хабарда келмиш», «ҳикоятларда сўз бу турур», «ҳикоятларда андоғ келурким», «бурунги ўткан замонда» сингари бошланмалар характерлидир.

Деярли кўпчилик ҳикоятларда қиссадан ҳисса чиқариш характерида якуний байтлар келади. Бундай асарларнинг тили ғоятда раво ва фикр образли иборалар, лафзий ва шеърӣ санъатлар орқали лўнда ифодаланади.

Турли мавзулардаги ишқий-саргузашт, ахлоқий-таълимий, қаҳрамонлик руҳидаги қиссалар: «Қаҳрамонни қотил», «Қиссаи Жамшид», «Қиссаи Дилнавоз», «Қиссаи Аҳмадбек ва Юсуфбек», «Девонаи Машраб», «Иброҳим Адҳам», «Ҳазрати Али қиссаси», «Қиссаи маликаи Дилором», «Қиссаи Дороби зарринкамар», «Жангомаи Суҳробӣ Ял», «Китоби подшоҳ Афросиёб», «Сиёвуш қиссаси» ана шу хилдаги асарлар сирасига киради. Афросиёб ҳақидаги қиссанинг бир қисми 1914 йили ҳозирги Туркиянинг Диёрбакр шаҳрида нашр этилган «Чаноқ калаа» ойномасида ҳам босилган. Буларнинг услубига «Ровийлар ривоят қилурларким», «Аммо ровиёни ахбор ва нокилони осор ва муҳаддисони дoston» каби бошланмалар, бобдан бобга ёки воқеадан воқеага ўтишда «алқисса» боғламаси хосдир. Бундай асарларда сюжет бир меъёрда, фақуллода ўзгаришлар, ногоҳоний воқеаларсиз баён этилади. Асосий диққат бош қаҳрамон саргузаштини мукамал, ғоятда нафис, образли баён этишга қаратилган. Уларнинг таркибида руҳий ҳолат, табиат манзаралари, жангу-жадаллар, қаҳрамонларнинг келбат ва салобати тасвирига бағишланган кўплаб рубоий, ғазал, марсия, маснавийлар учрайди. Баъзиларида воқеа бошидан охиригача назм ва наср аралаш тарзда тасвирланади.

Саргузашт романлар: «Самироншоҳ», «Барзунома», «Доробнома», «Ҳотамнома», «Жаҳонгирнома», «Саидбаттоли ғозий», «Абомуслимнома» каби ўнлаб асарлар ўзбек романчилигининг мумтоз намуналари ҳисобланади. Бу хилдаги китобларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларда воқеа кўлами жуда кенг. Асосий қаҳрамонлардан ташқари, унинг фаолиятини тўлдириб, муаллиф ижодий ниятининг мукамал тарзда ифодаланиши учун хизмат қиладиган ўнлаб образлар; воқеа ичидаги воқеалар ёки ҳикоя таркибидаги ҳикоялар жуда кўп.

Бир сўз билан айтганда, XVIII асрда яшаб ижод этган андижонлик шоир ва ёзувчи Шоҳ Ҳижрон «Барзунома»сида шу хилдаги бошланма лавҳанинг ўзгача кўриниши мавжуд. Унда сажъни ташкил этувчи сўзларнинг тизими ҳам, ифодалар таносибӣ ҳам ўзига хос жозиба ва раволикка молик. Бу асар асримизнинг

бошида яшаган шоир ва мутаржим, ношир Ҳайбатуллоҳўжа Хислат «Барзунома»сидан ҳам бадий тил воситалари, нафосати жиҳатидан устун туради. Чунки, Шоҳ Ҳижрон кириш гап ва қистирма ибораларнинг нисбатан соддароқ турларидан фойдаланган, арабий ва форсий сўз ва жумлаларни камроқ қўллашга интиланган.

Тарихий, тарихий-ёднома характеридаги насрий асарлар: «Тарихи Мулуки Ажам», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Бобурнома», «Шажараи турк», «Шажараи тарокима», «Гулшани давлат», «Фирдавс ул-иқбол»; «Шажараи Хоразмшоҳий» ва бошқа асарлар. Бу китобларда тарихий воқеалар муаллифлар томонидан олим кўзи билан кўриб, саралаб чиқилади, кузатилади, ёзувчи диди, қалами билан қоғозга туширилади, баён этилади, тасвирланади. Шунинг учун уларда тарихий воқеалар тасвири бадийликка йўғирилиб, кўпинча шеърлар, пандомуз маснавийлар билан безаниб, ҳаётий, афсонавий ҳикоятлар, нақллар билан сайқалланиб борилади. Бундай китоблар ўқувчига билим бериш билан бирга, катта бадий-эстетик завқ бағишлайди. Улар шубҳасиз насримиз тарихининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Илмий-фалсафий, таълимий характеридаги наср намуналари: «Маҳбуб ул-қулуб», «Гулшани роз», «Тазкираи қаландарон», «Қоралар фалсафаси», «Тарихи мухожирон» мактублар, саргузаштномалар, муншаотлар, мақоллар шундай асарлар сирасига киради. Уларнинг кўпи наср ва назм аралаш битилган. Мазкур ёдномаларнинг асосини жамиятдаги ижтимоий табақаларнинг бурч ҳамда вазифалари, ахлоқ-одоб, инсонпарварлик, маърифатпарварлик, ижтимоий адолат хусусидаги мушоҳадалар ташкил этади.

Бу ерда биз мумтоз насримизнинг барча асарларини қамраб олиб, уларнинг мукамал таснифини бердик, деган фикрдан йироқдамиз. Ҳали биз кузата олмаган наср намуналари жуда кўп бўлиши мумкин. Чунки, қиссаларнинг ўзи юздан зиёд. Баъзи саргузашт романларнинг бир йўла 2—3 кўриниши ҳам яратилган. Уларнинг ҳар бири алоҳида бадий нафосат қирраларига эга.

МУҚИМИЙНИНГ ДУСТИ

Ўзбек ва тожик халқлари қадим замонлардан бир сарзаминда яшаб, моддий ва маънавий бойликлар яра-

тиб келган. Улар ўртасидаги тарих ва тақдир бирлиги тасвирий санъат, музыка, хусусан, бадий адабиётда тематик, гоёвий руҳий яқинликни вужудга келтирган. Ҳар икки халқ ижодкорлари бир-бирига устоз, бир-бирига шогирд бўлган. Бу қутлуғ анъанада икки тилда баробар ижод этиш — зуллисонайнлик ўзига хос бир моҳиятга эга.

Зуфархон Жавҳарий ана шу зуллисонайн шоирлар вакилларида биридир. Жавҳарий 1860 йили шоир Назмий Истаравшаний оиласида дунёга келди. Дастлабки таълимни отасидан олди, сўнгра Бухоро шаҳрида мадрасани хатм этди. Араб, туркий тилларни ўрганди, ўз давридаги барча билимларни пухта эгаллади. Шарқ поэзиясидан мукаммал сабоқ олди. Айни пайтда Бухоро, Самарқанд ва Қўқон адабий муҳити билан яқиндан алоқада бўлди. 1945 йили ўз шаҳри — Уратепада вафот этди.

«Қичиклигимдаёқ, яъни ўн беш яшарлигимдан бошлаб тожик, туркий ва арабий тилларда шеър ўқиш ҳамда ғазал ёзиш, маснавий битиш, рисолалар ёзиш, Бедил, Соиб, Ҳофизи Шерозийлар ғазалларига тахлислар яратиш билан шуғулландим», деб таъкидлайди ўз таржимаи ҳолида Жавҳарий.

Жавҳарий Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Бедил, Навоий, Хусрав каби улкан санъаткорлар анъанасини давом эттириб, дунёвий муҳаббатни куйлади, илм-фан, маърифатни тарғиб этди. Шарқ поэзиясидаги барча жанрларда ижод этди, забардаст дostonнавис сифатида танилди. «Табрик», «Иқбол байрами», «Илм навбаҳори», «Тожикистон қасидаси» каби шеърларида озодлик, меҳнат эркинлиги, ҳуррият, маърифатни, меҳнат кишиларининг бунёдкорлигини тараннум этиб, чинакам замон куйчисига айланди. Шоир ватанпарварлик мавзуларида кўплаб шеърлар, дostonлар яратди.

Мумтоз адабиёт анъаналари руҳида камол топган Жавҳарий илм-маърифат, ҳур фикрни тарғиб этди. Иккинчи жаҳон уруши давридаги шеъриятида халқ жасорати, қаҳрамонлигини мадҳ этди, адиб асарларида юксак гражданлик ҳамда ватанпарварлик руҳи барқ уриб туради. «Одамхўр жаллод», «Тешабойдек мардона бўлинг», «Йигитларга», «Хуш келибсиз» сингари шеърлари Гитлер бошчилигидаги фашист газандалар устидан халқнинг ғалаба қозонажасига даъват этган жанговар поэтик асарлар жумласидандир.

Характерлиси шундаки, Жавҳарий ўзбек тилида

ҳам кўплаб баркамол шеърлар битган, ўзбек демократ шоирлари, зиёлилари билан яқиндан ижодий ҳамкорликда бўлган. «Русия инқилоби тарихи» қасидаси, бир неча ўзбекча шеърлари ҳамда Муҳий Қўқоний, Боқий Ришдоний, кўп тилларни билган ажойиб олим, шоир Муқимийнинг яқин дўсти Мавлоний Йўлдош, Абдулҳофизи Зоминий билан дўстлиги ҳақида далиллар, шеърӣ мактублар сақланиб қолган.

Жавҳарий ижодида чиркин феодал ўтмишга нафрат, интернационализм, халқлар дўстлигини тараннум этиш ўз ифодасини топган. У асарларида ўзбек халқи ҳаёти тасвирига жиддий эътибор берган. Шоирнинг «Офтобхон» достони бевосита ўзбек халқи ҳаётига бағишланган. «Офтобхон»да бир камбағал қизнинг, аччиқ, фожиавий ҳаётини тасвирлаш орқали шоир хонликлар давридаги ўзбек хотин-қизларнинг умумлашма образини яратган. Ҳақ-ҳуқуқи поймол этилган, иззат-нафси топталган шўрлик қиз феодал зодагонлар, хонларнинг ифлос чангалида хўрланади. Қўқонни қонга ботириб, Нодирадек донишмандларни қатл этган амир Насрулло Офтобхонни қул қилиб Бухорога элтади: Қиз бошига яна хўрлик, ҳақорат, таъна-маломат тошлари ёғилади. Камбағал қиз Насруллонинг ғайри шаръий ишларини рўй-рост айтади, қариб қуйилмаганликда лаънатлайди. У Насрулло онасининг буйруғи билан саройдаги хизматкор аёллар томонидан бўғиб ўлдирилади.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Офтобхон тақдири айрим тарихий китобларда ҳам қайд этилган. Атоқли ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирий Амир Умархон саройидаги бу канизак фожиаси ҳақида роман битмоқчи бўлгану, ёзиб улгурмаган. Шоир ва драматург Туроб Тўланинг «Қувван қаҳ-қаҳа» драмасида ҳам Офтобхон эпизодик образ сифатида иштирок этади. Ҳозирча бу тарихий ҳақиқат ҳақидаги энг баркамол асар Жавҳарийнинг достони ҳисобланади.

Зуфархон Жавҳарий ўзбек демократ шоири Муқимий билан яқиндан таниш, ижодий ҳамнафас бўлган. Муқимий вафотидан ўн йил ўтгач, Жавҳарий «Фарғоналик Муқимийнинг кечмиши» номли дoston яратди. Автор асарда Муқимий ижодиянинг етакчи ғоявий йўналишини тўғри кўрсата билган, нодонларга иззат, донларга кулфат келтирган хонликлар даврини қоралайди, аждодлар қолдирган мерос барча замонларда ав-

лодлар қалбини маърифат ёғдуси билан мунаввар эта-
веради, улар мангу барҳаёт, дейди.

Зуфархон Жавҳарий ижоди «куйласа чолғуси бир,
йиғласа қайғуси бир» бўлган ўзбек ва тожик халқлари
ўртасидаги абадий биродарликнинг ёрқин намунаси
ҳисобланади.

МУНДАРИЖА

Орифлар султони	3
«Офариннома» муаллифи	6
Биринчи Султон	8
Ҳайратангиз истеъдод	19
Жаҳолатни қоралаб	24
Ҳикматлар атриёти	31
Жаҳонгашта шайх	36
Жонбахш шеърят	42
Дил ба ёру	46
Даҳолар даврасида	50
Устодга ёднома	54
Чехракушолар сарвари	58
Замона ҳофизи	62
Соҳир санъаткор	66
Сарой адабиёти	69
Ирфоний билимлар қомуси	79
Зарофат соҳиби	90
Жисмим нотавондур менинг	93
Сўз гуҳаршуноси	99
Асримизгача насримиз	105
Муқимийнинг дўсти	107

Илмий-оммабоп нашр

Ҳамиджон Ҳомидов

АЖДОДЛАР САБОҒИ — АҚЛ ҚАЙРОҒИ

Ўзбек тилида

Муҳаррир **Илҳом Зойир**

Мусаввир **Темур Саъдулла**

Тартибловчи муҳаррир **В. Веремеюк**

Мусаҳҳиҳ **Зиёда Латифхон қизи**

ИБ № 177

Теришга берилди 15.01.98 й. Босишга рухсат этилди 20.02.98 й.
Бичими 84×108¹/₃₂. Газета қоғози. Шартли босма табоғи 5,88.
Нашр босма табоғи 6,0. Адади 3000 нусхада. Баҳоси шартнома
асосида. Буюртма №15.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасининг Абдул-
ла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Тошкент—129, На-
вой кўчаси, 30-уй. Нашр рақами № 1.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент
китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳа-
си, Муродов кўчаси, 1-уй.